

Recensioner

HERBERT W. BASSER WITH MARSHA B. COHEN, *The Gospel of Matthew and Judaic Traditions: A Relevance-based Commentary*. The Brill Reference Library of Judaism 46. Leiden: Brill, 2015. Hardback. XXII + 794 pages. ISBN: 9789004291799. €232.00.

The Gospel of Matthew and Judaic Traditions: A Relevance-based Commentary, by Herbert W. Basser (Professor Emeritus of Religious Studies and Judaism, Queen's University, Canada) is—as the title suggests—a commentary on the Gospel of Matthew that takes as its point of departure, and is characterized by, its consistent interaction with Judaic tradition. The book is a revision of Basser's commentary on Matthew, *The Mind Behind the Gospels: A Commentary to Matthew 1–14* (published 2009 by Academic Studies Press) to which comments on the remainder of the Gospel now have been added with the aid of Marsha Cohen. The aim of the present work is not to present the definite interpretation of Matthew's Gospel, but to present an understanding given to the reader through reflection on the pertinent Judaic material. Still, what Basser attempts to recover “is not the notion of Jewish/Gospel parallels as much as an idea of a Jewish mind and a Jewish approach to life that lies buried beneath words and episodes in the Gospel of Matthew” (p. 20).

The diversity of the content, in conjunction with the sheer volume (800 pages) of the work, prohibits any systematic appraisal of the commentary proper. Instead this review will focus on the more programmatically oriented “Preface” and “General Introduction” in which Basser sets out his views regarding both the provenance of the Gospel, and the legitimacy of using rabbinic tradition in the interpretation of it.

Without making any claims regarding the geographical and social milieu of the Gospel Basser surmises that it was likely produced by a succession of authors/editors who selectively drew upon various oral and written traditions at their disposal, with the aim to present the story of Jesus' life, death and resurrection. Early Jewish-Christian storytellers, who shared the same general mind-set as other Jews in the Land of Israel at the time, originally passed on these traditions in Hebrew and Aramaic. Accordingly, the Gospel evinces many similarities with the content and shape of Jewish rhetoric throughout history. However, despite the Jewish outlook that permeates much of the narrative “Matthew” was likely a gentile with little regard for Judaism, writing after the initial break between Judaism and Christianity had occurred sometime within two decades after 70 CE. “The plan of Matthew's Gospel, to my mind,” Basser explains, “is shaped by a staunch Bible reading Christ follower living in the latter part of the first century who had little sympathy with Jews and anticipated their eventual fadeout from the world-stage. Nevertheless, knowing that Jesus was a Jew, and likely a fully observant one at that, he preserved in the final version of his work accurate traditions of the times and views of Jews that had been part of the Jesus saga in the earlier half of the first century in the final version of his work” (p. 2). In addition

to this traditional material Matthew also interpolated his own ideas, to the effect that the Gospel as we now have it contains both Jewish and anti-Jewish layers. Cognizant of the fact that many other scholars disagree Bassler still finds the uneven balance between “praise of the gentile ethic and condemnation of Jewish leaders and their customs” to be an indication that we have to do with more than mere “in-house banter” (p. 20).

Similar works concerned with parallels between the New Testament and rabbinic tradition often—and almost characteristically—lack theoretical and methodological discussions. Delightfully, Bassler makes a provisory attempt at a theoretical anchoring of his presentation by claiming that his method is based on *relevance theory*. Unfortunately, the assertion proves superficial considering that the theory is never really explained, or noticeably implemented in the book. Likewise, the methodological approach appears insufficient. According to his own admission, Bassler has simply selected from the Judaic sources at his disposal the teachings that he feels solve difficulties in interpretation to his satisfaction. This idiosyncratic approach sometimes makes it difficult to track down the reasons for the selection. The text as it now stands gives an uneven impression with certain choices of parallel material appearing quite more plausible than others.

Still, Bassler’s own reasoning regarding the use of later rabbinic material in the interpretation of Matthew in particular, but applicable to the New Testament as a whole, proves valuable. Moreover, it might provide a healthy corrective to the over-sceptical view (which still seems to hold sway among New Testament scholars) propagated by Jacob Neusner and his adherents. Bassler is well aware that his quite uninhibited implementation of late Jewish traditions in the interpretation of Matthew faces resistance, and proposes two basic arguments in its defence. First of all, he surmises that there is a continuity that links early and late material. Some of the traditions that have only been preserved in writing in late Jewish sources may in fact in oral form be as early as the first century. Bassler, thus, adopts a pragmatic stance and remarks, “whatever from these sources helps us to better understand Matthew’s text is relevant and ought to be welcome” (p. xv). The second basic argument proposed for the legitimacy of employing rabbinic tradition has to do with the problems attached to the alternative option. In order to interpret the Gospel one needs a hermeneutical filter through which to view the text. This lens can either be invented from the outset by the exegete himself or herself; be amassed out of Jewish traditions from the intertestamental literature that are not nearly as close to Matthew’s formulations as the rabbinic formulations are; or—as Bassler suggests—one simply uses the already existent and rhetorically similar material preserved in rabbinic tradition (cf. p. xvi).

In conclusion, despite the mentioned shortcomings there is much to commend with *The Gospel of Matthew and Judaic Tradition*. Bassler stands out as an independent scholar, willing to tackle old questions anew, and to blaze his own trail when he feels called upon to do so. This ability likely stems from his enviable intimate and encyclopaedic knowledge of Jewish tradition. It will no doubt be of great benefit to future interpreters of Matthew’s Gospel to have this material

readily available in an English translation at one's fingertips, even if one does not necessarily agree with Bassler's general methodological, or specifically exegetical, conclusions.

Tobias Ålöw, University of Gothenburg

ALICIA J. BATTEN OCH JOHN S. KLOPPENBORG (RED.), *James, 1 & 2 Peter, and Early Jesus Traditions*. LNTS 478. New York: Bloomsbury T&T Clark, 2015. Inbunden. XX + 240 sidor. ISBN: 9780567420534. \$112.00.

Den huvudsakliga bakgrunden till den av Alicia J. Batten och John S. Kloppenborg redigerade volymen är, som dess redaktörer fastställer i inledningen, att det i dagsläget vid studiet av s.k. ”Jesutraditioner” finns ont om undersökningar av brev som ges ett senare tillkomstdatum än de tidigare paulinska breven och evangelierna. Det man därmed har missat enligt dem är många intressanta detaljer om Jesustraditioner främst ur ett receptionshistoriskt perspektiv, d.v.s.: hur använde de närmaste generationerna efter Jesu lärjungar både de skrifter och muntliga traditioner som behandlade Jesu liv och/eller Jesu tal, och som cirkulerade i för oss idag ännu oklar omfattning?

Det som nio forskare därför föresatt sig att göra är att med hjälp av ett fokus på retorik och intertextualitet i tre ofta ignorerade och akademiskt rent av illa behandlade brev – Jakobsbrevet, 1 Petrusbrevet och 2 Petrusbrevet – visa på hur man på olika nivåer och med olika metoder i dessa tre brev kan finna mer eller mindre tydliga spår av en bearbetning av material, muntligt och skriftligt, från såväl Gamla som Nya testamentet och apokryfa texter, med särskilt fokus på Q-källan. Ett minst sagt intressant ämne på ett område som känts tunt behandlat i modern forskning.

Paul Foster klargör i sitt bidrag ”Q and James: A Source-critical Conundrum” den stora problematiken som varje forskare möts av som vill forska på Q-källan och/eller Jakobsbrevet. Han belyser det uppenbara problemet att Q-källan är hypotetisk och tänkt att förklara evangelierna, och endast i efterhand har den som en hypotetiskt tidig kristen källa använts intertextuellt med exempelvis Jakobsbrevet. Problemen med Jakobsbrevet i sig är ofta datering, och att brevörfattaren troligen var skolad i s.k. *aemulatio*, d.v.s. en retorisk teknik som använder material och framför det på ett eget sätt.

Patrick J. Hartin analyserar i sitt bidrag ”Wholeness in James and the Q Source” Jakobsbrevet utifrån att han uppfattar ”wholeness” som det centrala motivet i den teologi som Jakob driver. Han tycker sig även finna att man uppfattat ett hebreiskt ord fel i översättningen (det som på svenska blir ”fullkomlighet”) nämligen קָמַל , vilket översatts på grekiska som τέλειος , och som Hartin menar utifrån dess bruk i andra texter bör översättas som ”whole” istället för ”perfect” som det ofta blir i Jakob. Hartin kommer i sin analys fram till att Jakobs syn på Gud, och därmed bruket av τέλειος som ett centralt motiv, är hämtade från de Jesustraditioner som Jakob funnit i Q.

Dale C. Allison fokuserar mer på mottagarna av Jakobsbrevet i sitt bidrag ”The Audience of James and the Sayings of Jesus”, och ställer den mycket intressanta frågan huruvida Jakob *ville* att hans åhörare skulle känna till att han an-

vände Jesustraditioner, eller om omskrivningarna och den medvetna avsaknaden av att citera Jesus var en del av hans koncept i författandet av texten i dess *aemulatio*-anda. Det som är problemet med denna retoriska teknik är att den starkt omarbetar material och därmed lämnar osäkra exegetiska spår som kan vara svåra att skilja från rena grammatiska sammanträffanden.

I bidraget ”The Urbanization of Jesus Traditions in James” av Alicia J. Batten undersöks hur språket i Jakob tycks anpassat för och skrivet av någon i en urban miljö. Batten framlägger att Jakob tycks se på städer som ett mikrokosmos av fördärv, medan landsbygdens liv är det enkla och rena, och att Jakob hänvisar till saker som stadsbor kan förstå men inte landsbygdens befolkning. Här ser Batten kopplingar till den då populära stoiska filosofin, och ser ett starkt samband mellan Jakobs tal om *δύσυχος* och stoiska föreställningar att individer döms efter sina själar. Även Jakobs tal om fattiga och rika tycks förutsätta en stadsmiljö där det var vanligt med klient-patron-förhållanden som ofta var utnyttjande. Batten ser här starka likheter med Q-källan, som likt Jakobsbrevet tycks vara skriven i en urban miljö med en välmående församling som mottagare.

Det sista bidraget om Jakobsbrevet är från David A. Kaden, ”Stoicism, Social Stratification, and the Q Tradition in James: A Suggestion about James’ Audience”. Enligt Kaden skriver Jakob på ett elegant sätt om långa block av Q i en mer sofistikerad anda, troligen för en mer välmående och utbildad publik. Han finner intressanta likheter mellan Jakob och Epiktetos, en legendarisk stoiker, som båda intresserar sig för hur ens handlingar är det yttre beviset för en inre kontroll, och för båda är perfektion målet. Slutpunkten blir för Kaden att Jakob uppmanar sina lyssnare, bland vilka flera mäktiga och rika tycks finnas, att inte glömma de fattiga och att genom sina gärningar visa prov på en inre rättfärdighet.

Del 2 inleds med det ytterst intressanta bidraget av David G. Horrell, ”Jesus Remembered in 1 Peter? Early Jesus Traditions, Isaiah 53, and 1 Peter 2.21–25”. Horrell tar avstamp i Jesaja 53 och menar att detta är förlagan för 1 Pet 2:21–25, där texten även tycks eka passionsberättelsen ur evangelierna. Den inledande 2:21 innehåller inget ”Jesajamaterial” enligt Horrell, men de följande 2:22–25 gör det, och syftar enligt honom till att klargöra en kristologi: Jesus syndade inte, och han använde inte lömskt tal. Vidare använder 1 Pet Q för att etablera Jesus som en icke-våldsförespråkare. För Horrell tycks det klart att en äldre Jesustradition används med Jesaja 53 som förebild för att göra en ”skriftualisering”, d.v.s. att traditioner om Jesus framställs för att likna Skriften.

Duane F. Watson menar i ”Early Jesus Tradition in 1 Peter 3.18–22” att Q inte låg bakom det synoptiska material som tycks finnas i 1 Pet. Watson fokuserar istället på hur den s.k. Vaktarnas bok i 1 Henok 1–36 används av 1 Pet för att rekontextualisera en utombiblisk legend om änglarna, jättebarnen och flodvägen i Genesis 6–8 i syfte att skapa en kristologi som skall visa på Jesu seger på korset när han stiger ned och talar till de fängslade änglarna. Watson tycks dock komma fram till att 1 Pet gör det på ett så mytologiskt och svårbegripligt sätt att vi, när vi nu vet vad 1 Pet faktiskt avser i denna text, inte vet vad vi skall ta oss till med den.

Terrance Callan betonar i ”The Gospel of Matthew and John in the Second Letter of Peter” problematiken i varifrån 2 Pet fått traditionen om Jesu förklaring.

Callan framlägger sedan att det endast är i 2 Pet som Jesus utryckligen utlovar delaktighet i hans gudomliga natur, men i ett intressant resonemang lägger han fram teorin att även Johannesevangeliet tycks utlova detta underförstått, vilket kan visa på ett beroende på detta evangelium från 2 Pet:s sida.

Gene L. Green gör i det avslutande bidraget ”The Testimony of Peter: 2 Peter and the Gospel Traditions” en oortodox analys utifrån en psykologisk teori om vittnande. Green använder forskaren Jennifer Lackeys teori om att både åhörare och vittne formar själva vittnandet. Därmed kan han i steg för steg visa hur 2 Pet använder sig av olika vittnen för sin text, först med Petrus vars namns tyngd pseudepigrafen 1 Pet använder för sin teologi, sedan med hänvisning till Paulus, slutligen även till den gudomliga Rösten i 1:17–18 och andra vittnen till detta för att därmed bygga upp ett starkt argument i syfte att förkasta falska lärare med överväldigande ”bevis”.

Sammanfattningsvis tillför varje bidrag en unik insikt i vart och ett av breven utan att fastna för mycket i samma material eller upprepa grundläggande teorier kring materialet för ofta. Varje bidrag är även en inblick i hur forskningsläget är kring dessa tre brev och var man ännu kan finna rum för en fördjupning. För om det är något som man kan ta med sig är det att forskningen har hittat många nya och intressanta synvinklar och metoder för brevxexegetiken, men att det ännu finns många aspekter i breven som tycks oklara och gåtfulla och som kan leda till en spännande exegetisk resa i tre brev som hamnat i skymundan men som nu förhoppningsvis fått en del ljus kastat på sig.

Leonhard Franke, Lunds universitet

BibleWorks 10. BibleWorks, LLC. 2015. \$389.00.

Det finns ett antal digitala hjälpmedel för studier och forskning i Bibeln. Dessa har olika karaktär och olika syften. Enklare produkter som *Olive Tree's Bible Study+* och *Zondervan's Bible Gateway* är gratis nedladdningsbara till såväl Android smartphones och surfplattor som iPhones och iPads, liksom till vanliga datorer. De fungerar utmärkt om man till exempel vill läsa hebreisk eller grekisk text parallellt med någon fritt vald översättning. Här finns även en del tillköpbara lexika och ordböcker. I vissa fall kan man även få hjälp med textanalys och *Bible Gateway* har ett flertal inlästa ljudversioner av översättningar.

På den andra ändan av skalan återfinns t.ex. *Faithlife Logos Bible Software* med digitalt inlästa böcker, där man kan köpa olika nivåer av kompletta bibliotek, och där texten i böckerna är indexerade så att man genom ett sökord kan få upp t.ex. vad såväl kyrkofäder som reformatorer skrivit i ett visst ämne, i original. *Logos Bible Software* har även lingvistiska sökfunktioner, men det är framför allt som ett överdådigt och oslagbart bibliotek det framstår som oöverträffat.

I en annan kategori finns två ungefär likvärdiga produkter, *Accordance* 10 och *BibleWorks* 10. *Accordance* skapades ursprungligen för Mac (och har gratisversioner för handhållna enheter med iOS operativsystem), men är liksom *BibleWorks*, som utvecklades på PC-sidan, användbar på båda huvudplattformarna. Skillnaden mellan dessa produkter har minskat allt eftersom nya versioner av dem båda sett dagens ljus och är idag närmast en smakfråga. Generellt sett är

Accordance känt för sin eleganta design och användarvänlighet, medan *BibleWorks* har ett mer omfattande startpaket. *BibleWorks* har nu extra moduler man kan köpa till, vilket är *Accordance* affärsprincip, och det finns till den även tillgängligare användargränssnitt även på PC-datorer som först kännetecknade Mac-datorer. I och med version 10 har *BibleWorks* för första gången en layout som utvecklaren är helt nöjd med. Den uttalade målsättningen för bägge dessa program, *Accordance* och *BibleWorks*, är att vara redskap för morfologisk analys av bibliska och utombibliska texter, företrädesvis på grundspråken, samt att ge möjligheter att jämföra versioner och översättningar. De har standard-databaser som är ”grammatiskt märkta”, *tagged*, och specialskrivna analysprogram som agerar på dessa databaser.

Så ser alltså den översiktliga kartan över tillgängliga digitala bibelhjälpmedel ut. För akademiska studier och forskning, särskilt språkvetenskapliga analyser inom Bibelns grundspråk, är det främst dessa två senare program som kommer ifråga. Vill man högre upp när det gäller systematiska tillämpningar på de analytiska datorprogrammets skala, finns t.ex. Eep Talstra Centre for Bible and Computer vid Vrije Universiteit i Amsterdam, vars forskning man kan ta del av.

Denna recension, som alltså gäller *BibleWorks* 10 (BW10), koncentrerar sig på tilläggen i den nyaste utgåvan, version 10, med uppgraderingsmöjligheter från tidigare versioner. Några av de mest framstående nyheterna är: nya färgläggningsscheman (som man själv kan välja mellan) i de olika arbetsfönstren (de lyser upp studietillvaron); automatisk ”färgöverstrykning”, *highlighting*, som visar på hur olika översättningar skiljer sig åt; automatisk färgläggning av hebreiska och grekiska morfologiskt *tagged*, ”märkta”, textversioner, samt möjlighet till egen färgmärkning. BW10 är lätt uppskalbart om man i klassrumssituationen vill visa en text eller ett manuskript medelst datorkanon/projektor.

Bildmässigt är The Manuscript Project i BW10 slående och tämligen enastående: Codex Leningradensis är nytt för version 10 (liksom en mängd nya manuskript), medan The Manuscript Project, ”manuskriptprojektet”, som sådant startade i version 9 för NT med fotografiska, högupplösta, uppskalbara faksimilåtergivningar av Sinaiticus, Vaticanus, Alexandrinus. När man håller muspekaren över dem visas ett ”automatiskt minifönster” med aktuell vers i olika versioner (bra för att kunna jämföra den hebreiska texten i en bekant font) och översättningar. Texten ur Codex Leningradensis kan förstöras upp till 300 % för att verkligen ge möjlighet att studera manuskriptet. Att på detta sätt själv kunna se handskriftsmaterialet är fascinerande, minst sagt! Ljudmässigt kan man nu, förutom det grekiska Nya testamentet, sedan årsskiftet 2016 även gratis ladda ned och lyssna på hela den hebreiska Bibeln. Texten följer med ljuduppläsningen.

En nyhet i BW10 är att man kan använda *två* analysfönster. I det ena fönstrets ”flikar” kan man välja vilken typ av djupare analys resp. statistik man önskar, och i det andra fönstret kan man ha ett grundtextmanuskript (t.ex. Codex Leningradensis eller Codex Sinaiticus) öppet – med versindikering i hypertextlänkar till en (ny) interlineär version med grammatisk analys.

Filosofin bakom BW är att tillhandahålla ett fungerande baspaket: köper man det klarar man sig långt. Ändå är nyheten med integrerade EPUB-läsare inom BW tilltalande: man kan katalogisera och läsa *unlocked*, ”friköpta”, böcker/filer i

EPUB-formatet (tyvärr använder sig dock amazon.com i sin e-boksläsare Kindle ett eget format, MOBI) och på så sätt bygga på biblioteket, och söka i dem. Bland baspaketets nyheter i version 10 märks: Hebreiska samaritanska Pentateuken (med modifierad Westminster-Pentateuk för jämförelse), Leidens GT Peshitta, Nestle-Alands 28:e utgåva av Nya testamentet med morfologi, New English Translation av Septuaginta (2007), *BibleViews Holy Land Picture Database*, *ESV Concise Bible Atlas* (2012).

Bland tilläggsmoduler till BW10 man kan köpa märks Stuttgart Original Languages Package – New Testament Edition (bland det rika innehållet nämner jag en textkritisk apparat av NA28) och Stuttgart Original Languages Package – Old Testament Edition (likaså med många textkritiska editioner och med rätt att ladda ned moduler av Quinta allteftersom den publiceras).

Det krävs en del arbete för att komma in i programmet. Tidsinvesteringar kan ge olika utfall, men beträffande BW10 kan man lugnt påstå att vinsterna är massiva, och frågan är, när fler och fler börjar använda denna typ av program, om någon kan vara utan ett datorprogram av liknande slag; man kommer ju åt informationen så oändligt mycket snabbare. Det finns en stor uppsättning instruktionsvideos online så man slipper, som var fallet förr, att sitta och kämpa i ensamheten med handböcker och manualer. För övrigt finns en inbyggd hjälp: man håller muspekaren över det man undrar över, trycker F1 och hjälpen är kontextualiserad till just detta.

När det gäller den morfologiska analysen av sökresultat gäller det naturligtvis att ha såpass förståelse av lingvistik att man inser betydelsen, meningen, innebörden av lexemet och den grammatiska formen, i sats- och diskurssammanhang. Att man kan göra imponerande grammatiska sökningar och även visa dessa på en mängd raffinerat statistiska sätt innebär ju inte så stor vinst om dessa inte kopplas till meningsfull exeges av texten. Men detta är givetvis ingen begränsning för BW10 eller andra liknande programs del, det visar snarare på den generella utvecklingen där information i vår digitala tid är lätt att få, medan däremot kunskap som leder till insikt och som appliceras på relevant sätt kräver integrerad förståelse. BW10 blir, liksom alla digitala hjälpmedel, i ett sådant sammanhang ett värdefullt arbetsredskap, där alla ”transportsträckor” av manuellt slående i lexika och grammatikor kan undvikas, och likaså allt mödosamt upprättande av register och statistik. Allt detta åstadkoms istället på en bråkdel av den tid som annars skulle behöva tas i anspråk (och kanske just därför försummas).

”Hantverket” kan i den meningen överlätas; det blir väl som när ett företag överlåter bokföringen till en revisionsbyrå, eller som slogan lyder: ”gör det du är bäst på”. Och programmet är förvisso såväl snabbare som tillförlitligare på det som *det* är bäst på. På detta sätt exponeras exegeten faktiskt inför sin verkliga uppgift: att söka mening i bibeltexter.

Bo Krister Ljungberg

DEREK R. BROWN, *The God of This Age: Satan in the Churches and Letters of the Apostle Paul*. WUNT II 409. Tübingen: Mohr Siebeck, 2015. Paperback. XI + 243 pages. ISBN: 9783161537080. €79.00.

The God of This Age is a revised version of Brown's doctoral dissertation from 2011. This is a well-written and thoroughly researched monograph, with clear structure and informed interaction with secondary literature, that seeks to answer the thesis question, "How and why does Paul refer to the figure of Satan in his letters?" (p. 15). Brown focuses on what is said of Satan in the seven undisputed letters of Paul. Since Satan is not referred to in all these letters, this study is limited to studying references to Satan in four letters (Romans, 1 Thessalonians, 1 and 2 Corinthians), for a total of ten verses. These are verses that use the terms "Satan," "the god of this age," "Belial," and "the tempter." Brown explains that he does not include references to powers and principalities in his study, because they are in fact not closely connected with Satan in Paul. Brown also specifies that he is not attempting to reconstruct Paul's "theology of Satan," but only to examine how Satan is portrayed in these undisputed letters. As Brown notes, Paul and his first readers shared much more knowledge about Satan than what is made explicit in these texts.

Considering that Brown is focusing on ten verses, one might have expected this to be a very short book. But it feels rather complete. Brown begins with an overview of the most important literature on the subject. This is followed by a helpful summary of biblical and Second Temple Jewish references to Satan and Satan-like figures, as they would have been understood in Paul's time. Brown groups these references into five main roles or images: Satan as accuser, Satan as tempter, Satan as ruler, Satan and the origin of evil, and Satan in history (a more amorphous category in my view). He notes that Paul does not build on all these traditions. For example, Paul makes little use of the tradition of Satan as the heavenly accuser. Brown next provides an overview of Paul's apocalyptic theology, before looking at Paul's understanding of his role as apostle. This is followed by an exegesis of the ten passages on which the study focuses.

What roles does Satan have in Paul's undisputed letters? References to Satan are not just a rhetorical ploy for Paul, contrary to what one scholar (Lee Johnson) has maintained. Paul does not explain the existence of evil by referring to Satan, but he does portray Satan as a ruler of a rebellious world, as the appellation "the god of this age" (2 Cor 4:4) implies. Satan is thus an antithesis to God the Father in Paul's apocalyptically colored dualistic worldview.

Brown argues that Paul does not portray Satan as a disciplinary agent, contrary to some readings of 1 Cor 5:5 and 2 Cor 12:7. Satan is not a "*witting* agent of God" (p. 188, italics Brown), and hardly an agent of God in any meaningful sense of the term. When Paul speaks of handing someone over to Satan (1 Cor 5:5), Brown argues that he means that he should be excommunicated, and thereby handed back to Satan's realm, that is, the world outside the church (p. 140), not that he expected Satan in any sense to be instrumental in punishing him. This is one of a few places where I disagree with Brown's exegesis. I think Brown underestimates the significance of the verbal similarities between 1 Cor 5:5 and Job 2:6 (LXX); Job's book was of central importance for the formulation of early

Christian views of Satan. I do not agree with Brown's endorsement of Thiselton's understanding of the phrase "for the destruction of the flesh" as referring primarily to the destruction of self-sufficient attitude not only the individual but also of the community (p. 144); this seems like a forced reading to me. Brown's view that Paul does not portray Satan as God's disciplinary agent is comforting, but I am not convinced it is accurate. Brown seems to assume that Paul is quite consistent in his thought; I am not so sure.

In these letters Brown finds that Satan is not the tempter of humankind in general (there is no clear identification of the serpent in Eden with Satan in Paul's letters) but he is the tempter of the people of God, as was also the case in Second Temple Judaism. Just as Satan targeted key figures in OT, he now targets Paul and the congregations he founded. Satan is portrayed an "adversary to [Paul's] apostolic labor for his churches" (p. 99), as an "opponent of his ministry" (p. 157). As was mentioned, Brown dedicates a chapter to Paul's view of his role as apostle. There he shows that Paul's concern for the well-being of the congregations he established reflects faithfulness to his apostolic calling. This is a recurring point in Brown's analysis. Brown notes that while Paul uses passive constructions to explain that he was hindered from going to Rome (Rom 1:13, 15:22), a congregation which he had not founded, he blames Satan for keeping him from visiting the congregation in Thessalonica (1 Thess 2:18) to which he has closer personal ties. Brown also notes that Paul switches from the first person plural to speaking in the first person singular in 1 Thess 2:18, 3:5, where he also refers to Satan. When he has a closer personal connection to the congregation in question Paul is more apt to see the personal agency of Satan behind the difficulties they face. This is a reasonable reading, as far as it goes.

As Brown tries to answer not only how but also why Paul refers to Satan in his letters, it would have been of interest to discuss why he does not refer to Satan in other letters written under similar circumstances. If Paul, in part because of his personal attachment to the congregation in Thessalonica, refers to Satan threatening them instead of couching his language in less apocalyptic terms, why does he not refer outright to Satan in his letter to the congregations in Galatia, for which he also had strong personal feelings and about whose wellbeing he was also very concerned? Brown noted that Paul's references to Satan should be understood in the context of apocalyptic thought. But was Paul's thought always colored by apocalyptic categories? To answer this question, the scope of the study would need to be widened to include other explanations of evil in Paul's writings, such as personifications of sin, lawlessness and the flesh. One could discuss possible reasons why Paul in some letters (most notably Romans) personifies sin and makes few or no references to Satan. Are these evidence of a theological development on Paul's part, is he adapting his language to his readership, or what? (In this context I wish Brown had updated his readings in secondary literature; I lack a reference to my own article "Paul, Sin and Satan: The Root of Evil according to Romans" published in this journal, *SEÁ*, 2010).

Although this monograph is of quite reasonable length, I find the standard list of undisputed letters that Brown limits his study to, to be excessively restrictive. If we widened the net and posited that texts such as Colossians, 2 Thessalonians,

and 2 Timothy were also written by Paul, in what ways would our picture of Paul's understanding of Satan change? This would have been a fine opportunity to test the scholarly orthodoxy regarding authorship of the contested letters. Brown anticipates this criticism. He is aware of the limitations of his study, and he does not insist that no other NT texts than these seven undisputed letters were written by Paul. He has limited his study to these letters primarily for practical purposes to make the discussion of more manageable size, and he notes in closing that there is room for a larger study of references to Satan in Pauline literature.

Brown has given us a solid basis upon which more research about references to Satan and other powers of evil in Pauline literature can be carried out. This is a very good work and I highly recommend it.

Torsten Löfstedt, Linnaeus University

WILLIAM P. BROWN (ED.), *The Oxford Handbook of the Psalms*. Oxford: Oxford University Press, 2014. Hardcover. 684 pages. ISBN: 9780199783335. £105.00.

The Oxford Handbooks have established themselves as great resources for students and experts alike, and this volume is no exception. In the preface, William P. Brown states that it 'aims to touch upon, rather than cover, the myriad bases of Psalms study and interpretation, both past and present. Some reflect longstanding precedence and practice, others are novel and just emerging.' So put, this is one of the book's main strengths. Rather than having a focus similar to that of a dictionary, this handbook presents not primarily overviews of research and important contributions made to the various fields of interest surveyed, but contributes itself actively and creatively to these discussions, sometimes even opening up new areas of research. Succeeding in such an endeavour is not self-evident, but already the impressive list of contributors (most of which having already made significant contributions to the broad field of psalm studies) indicates something of the quality of this handbook. In this sense, it is not only a 'modest sampling' (p. ix) of recent research on the Book of Psalms, but an important compilation of several cutting edge contributions.

As to the structure, the handbook is divided into ten main sections, with two to ten chapters in each one: 1) Ancient Near Eastern Backgrounds; 2) Language of the Psalms; 3) Translating Psalms; 4) Composition of the Psalms; 5) History of Interpretation and Reception: A Sampling; 6) Interpretive Approaches; 7) Culturally Based Interpretations; 8) Theologies of the Psalms; 9) Anthropologies of the Psalms and; 10) Practicing the Psalms. Two appendices by Peter W. Flint provide overviews of 'apocryphal' psalms found in the Dead Sea psalms scrolls, and of the psalms scrolls themselves.

So outlined, there is a movement through the volume from *Sitze im Leben* to *Sitze in unserer Leben* (p. x), and as each chapter is provided with a clear and transparent title, the various contributions are easy to locate. The structure of the handbook also possibly betrays something about how aspects of research on the Book of Psalms are understood by the editor. To take one example, it is noteworthy that although there is a section on the 'composition of the psalms' where issues related to the formation of the collection are addressed, the two contribu-

tions of J. Clinton McCann Jr. and Nancy L. deClaisé-Walford (both representing a canonical approach) are placed in section six ('Interpretive approaches'), despite the fact that both argue that what they provide are not only possible readings, but rather relate to redactional intentions behind the compilation as such.

The volume starts with a helpful overview written by the editor himself. Although handbooks of this kind are not often read from cover to cover, I would encourage the reader to take notice of this first chapter, as it provides a clear framework for discussing various areas of research related to the Book of Psalms.

The first section then provides three separate articles on Mesopotamian, Canaanite, and Egyptian parallels, and section two focuses on the language of the psalms, including articles on the poetry of the psalms (well versed in the ancient artefacts), and the psalms in poetry (an article that could also have been placed in section 5), as well as articles on the language of lament, praise, and wisdom respectively. The various methodologies used in these chapters is a clear strength, and one example is Travis J. Bott's thought provoking use of cognitive linguistics in introducing a theory of metonymy that is related to the praise language in the Book of Psalms.

Part three contains three chapters on translation issues, first related to the Aramaic Psalter, then to the LXX, and last in relation to Jerome's Psalters. Then, in part four, come a couple of contributions dealing with the formation of the Book of Psalms. Susan E. Gillingham provides an interesting discussion of the Levite's role in this process, proceeding from her earlier publications on the issue, and Yair Zakovitch explores lesser scale arrangement of psalms, focusing on Pss 136–150. Last, Peter W. Flint provides an introduction to the 45 psalms scrolls from the Judean Desert, and structures the presentation of their impact on the research of the Book of Psalms in four phases. So presented, it repeats several of his earlier publications, but the contribution nonetheless has its given place in a handbook on the Book of Psalms.

A growing area of research relates to the reception history of the psalms, and part five provides a number of interesting contributions to this field, covering not only Christian and Jewish traditions, but also Islamic ones. The various approaches of these chapters align well with the aim of the handbook, and serve as good entry points into scholarly discussions. The same applies to part six, which covers a broad range of interpretive approaches, from canonical approaches and iconography to rhetorical analyses and feminist interpretations.

After three chapters dealing with culturally based interpretations, part eight provides a double perspective on theologies in the Book of Psalms, one Jewish and one Christian. Although treated in separate chapters, their juxtaposition has a potential of providing a platform for fruitful dialogues in the future. Overall, it is a clear strength that the handbook includes articles representing multiple traditions, although the last part (part ten: 'Practicing the Psalms', which follows after two chapters on anthropology) unfortunately deals mainly with Christian practices.

In sum, the handbook contains well-argued and clearly presented contributions, each with extensive bibliographies at the end. The broad range of topics, combined with the expertise of the authors will certainly help students find exit-

ing new avenues of research, and scholars will find articles with which they can instantly engage. In short, this is a highly valuable (although quite expensive) resource for anyone interested in the Book of Psalms.

David Willgren, Lund University

CONSTANTINE R. CAMPBELL, *Advances in the Study of Greek: New Insights for Reading the New Testament*. Grand Rapids: Zondervan, 2015. Paperback. 256 pages. ISBN: 9780310515951. \$34.99.

In *Advances in the Study of Greek: New Insights for Reading the New Testament*, Constantine Campbell attempts an overview of recent developments in the study of the Greek of the New Testament. Campbell claims to cover only issues related to “the cutting-edge discussion” and issues in current development within the field of the study of Greek, particularly in the context of the New Testament. Campbell’s book is overall a decent introductory book for his intended audiences, even though certain chapters could have been fuller and more nuanced, particularly chs. 1 and 2. However, this book could for sure be improved upon in a future revised edition.

Ch. 1 briefly discusses Greek studies from the 19th century up to this day, covering the towering figures of Greek studies in the 19th century—such as Winzer, Bopp, Curtius, Brugmann, Blass, de Witt Burton—and for the early 20th century: Deissmann, Moulton, and Robertson. Introducing modern linguistics, Campbell covers the work of Saussure, the Prague school, Chantaine, the systemic grammar of Firth, Chomsky’s generative grammar, Barr’s seminal work on the semantics of biblical language, Halliday’s systemic functional linguistics, Greenberg’s linguistic typology, McKay’s ground breaking work on verbal aspect, Pike’s tagmemics and Louw & Nida’s work on semantic domains. Finally, Campbell accounts for the “Modern era” (1989–), beginning with the publications on verbal aspect by Porter and Fanning and those following and responding to their works, as well as *The Encyclopaedia of Ancient Greek Language and Linguistics*.

For the 19th century it would have been appropriate to mention Humboldt who was one of the most influential thinkers within general linguistics and Grimm who founded historical linguistics. The Neogrammarians also merit mention, particularly since it was against their atomism that the Prague School (P.S.) reacted. Campbell’s presentation of the P.S. is strikingly lacking. The P.S., though admittedly founded by Vilém Mathesius, was rather centred on Roman Jakobson and Nikolai Trubetzkoy. Mathésius was not only “concerned” with the theme/rheme concept, but actually put forth a theory using terms equivalent to what later would be referred to as theme and rheme. Not only functional but also systemic/structural (Jakobson coined the term “structuralism”) perspectives were central for the P.S. Surprisingly Campbell does not mention the markedness concept—so central in verbal aspect studies—that was invented by Trubetzkoy and Jakobson. The P.S. influenced the Copenhagen and London Schools (Firth) and Halliday (which Campbell does mention when discussing Halliday) and had a long-term influence with regard to the systemic view of language. Campbell

writes that the P.S. is still influential today, but does not mention a single example of its far-reaching influence specifically in NT language studies, within which a considerable number of NT language scholars make use of P.S. concepts with explicit reference to P.S. scholars. Most of the material on the P.S. that Campbell includes could have been precluded and replaced with material considerably more relevant for NT language studies.

Ch. 2 accounts for some of the most recent and influential theories adopted within NT Greek linguistics. Campbell starts with a discussion regarding the need for linguistic theory and draws attention to various distinctions within linguistics, such as those between general and descriptive linguistics, diachrony and synchrony, theoretical and applied linguistics, and micro- and macrolinguistics. He also notes the major division between generative and functional linguistics, the last of which he accounts for in more detail, with particular attention to its application within New Testament Greek linguistics and especially as exemplified in the study of verbal aspect by Fanning and Porter.

In ch. 3, that deals with lexical semantics and lexicography, Campbell first discusses the significance of context (or co-text), the power of choice, lexical fields and ambiguity, and then proceeds to the lexicographical work of Danker, Lee's important work on methodology within lexicography, as well as Louw & Nida's important contributions to NT lexicography, such as the arrangement of the lexis according to semantic fields and the use of definitions for the indication of meaning.

Ch. 4 accounts for the discussion on deponency and the middle voice. Scholars are increasingly arguing for deponency to be displaced. Campbell accounts for the background for this tendency by covering the discussion from 1908 (Moulton) up to the 2010 SBL conference when all four presenters agreed that the deponent category should be abandoned entirely. Campbell agrees, but notes the remaining challenges of mixed and passive deponents, as well as the complex relationship between voice and lexis.

In ch. 5 Campbell discusses what verbal aspect is, the distinction between aspect and *Aktionsart*, and the relationship between aspect and tense. He briefly accounts for the history of aspect studies, beginning with Curtius and McKay, moves on with the work of Fanning and Porter and those responding and contributing to the debate, such as Decker, Evans, and Campbell himself. He mentions the applied studies of Mathewson and Cirafesi, and Huffman's work on prohibitions. After discussing the issue of aspect and temporal reference, Campbell accounts for the perfect-debate, the interaction between aspect and *Aktionsart*, as well as the role of aspect in narrative and discourse. A mild criticism of Campbell's account of the present state of the understanding of the Greek tenses is that he does not sufficiently underline the fact that among scholars who have actually done research on tense/verbal aspect, at least half (if not more) support a non-temporal understanding of the Greek indicative.

In ch. 6 Campbell first discusses idiolect, noting the individual language profiles of the NT writers and particularly zooming in on the aspectual usage of the Gospel writers. Secondly, he shortly covers the genre of the Gospels (biography) and notes that the aspectual usage varies considerably between the narrative genre

and the epistolary genre. Thirdly, he discusses register as a category that defines it as use in different social situations. Finally, Campbell reflects on how aspect usage is affected by idiolect and register respectively.

Campbell's discussion of discourse analysis (DA) is divided between the approach of Halliday (ch. 7) and those of Steven Runge and Stephen Levinsohn (ch. 8). Chapter 7 accounts for the four major schools within DA: Summer Institute of Linguistics (SIL), a school focused both on Bible translation and DA, particularly on the sentence level; Halliday & Hasan; Continental Europe, with a focus on rhetoric; Louw's South African School of DA. As for Hallidayan DA Campbell discusses the resources of cohesion and their analysis. In evaluating Hallidayan DA, Campbell argues it has not been applied to Greek yet. Here Campbell does not seem to be aware of the work of Long Westfall and Reed, among others. In ch. 8 Campbell accounts for Levinsohn's work that belongs within SIL. Levinsohn's work is eclectic, drawing together functional perspectives, idiolect and markedness. Levinsohn deals with the function of sentence conjunctions, patterns of reference, highlighting and backgrounding devices, the reporting of conversation and boundary features. Some drawbacks, noted by Campbell are too much focus on the sentence level and idiolect, as well as the potential lack of theoretical rigour, resulting in ad hoc solutions. Finally, Campbell accounts for Runge's cohesive categories (in his *Discourse Grammar*), such as connectives, cataphorics, theme/rheme and thematic devices. Among Runge's weaknesses Campbell notes that the analysis is limited to the sentence level, the lack of an overall discourse theory as well as the dependence on a certain view of markedness.

Ch. 9 addresses the infected—but less important—issue of pronunciation of Greek. Even though Erasmian pronunciation most likely is incorrect (as Campbell points out), its pedagogical advantage makes it user-friendlier for a language that already is a challenge to learn. In the final chapter (ch. 10) methods for teaching and learning Greek are addressed.

Overall, what is worrying is that for some sections Campbell seems to rely on only one or two sources. Campbell could have provided a fuller, broader and more nuanced picture of some of the topics that he addresses if he had used a wider variety of sources. In particular, I think it would have been worthwhile for chs. 1 and 2 since perspectives and preferences vary among linguists in terms of what is important and regarding what is “in” or “out.”

Jan H. Nylund, Lund University

NANCY L. DECLAISSÉ-WALFORD (ED.), *The Shape and Shaping of the Book of Psalms: The Current State of Scholarship*. Ancient Israel and Its Literature 20. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2014. Paperback. 290 pages. ISBN: 9781628370010. \$36.95.

In the last decades, there has been a steady stream of articles, dissertations, and monograph-length studies devoted to issues related to the formation and purpose(s) of the Book of Psalms. Approaching the issues from various directions, these studies could be described as related to two “epicenters.” The first is found in North America, and has its roots in the work of Gerald H. Wilson. The second

is in Europe, and revolves, among others, around the numerous publications of Frank-Lothar Hossfeld and Erich Zenger. Although somewhat different in approaches and focal points, both strands of research have an interest in the processes in which the Book of Psalms came into existence, and how to interpret its final shape. The book under review could be seen as a snapshot of this diverse and exciting field, and the preface makes known that many of the contributions were first presented in two sessions at the 2011 SBL Annual Meeting.

In the first chapter, Nancy L. deClaisse Walford provides a helpful overview of the canonical approach. Shedding light on the work of Wilson by relating it to the work of Brevard S. Childs, and James A. Sanders respectively, she first sketches the main contours of the initial stages of this new “era,” and then highlights some scholars and publications from the past twenty-five years. Examples are taken from both American and European contexts, and the general picture painted is one with a basic consensus about “the big ‘story’—the metanarrative—of the Psalter” (presented in short on p. 2), although Erhard S. Gerstenberger is mentioned as one of the (few) critical voices. So put, the chapter serves as a good entry point into the various studies of the book, although one could perhaps have wished for a more extensive overview of research, or at least a fuller bibliography (some of the studies mentioned in the text are not included in the bibliography, and the other way around).

The second chapter by Harry P. Nasuti engages in particular with Wilson’s suggestion that redactors shaped the Book of Psalms to be meditated over, rather than recited from. He finds such a dichotomy unconvincing, especially in light of the reception history of the psalms, and proposes (I think correctly) that “the history of the interpretation and use of the Psalms work against narrowly restricting the meaning of either this book or its component texts to that which they may have had in any one historical situation of the past” (p. 17). Then, in chapter three, J. Clinton McCann Jr. gives a personal and illuminating reflection on the various currents and streams in the research of the last decades.

The fourth chapter is written by Gerstenberger, who focuses on a topic unrelated to issues of shape and shaping—the dynamics of praise in the Ancient Near East. It is well written, but constitutes somewhat of a surprise, given the context and expressed focus of the book, and should perhaps have been provided with a fuller introduction.

Chapter five, written by Jaco Gericke, frames issues of shape and shaping by means of a philosophical approach. Gericke focuses in particular on how to understand both the diversity, and the kind of unity that is created when juxtaposing psalms, and makes an interesting distinction between what he calls the “fallacy of division” (if something is true of the whole, it must be true of all, or some of its parts) and the “fallacy of composition” (something is true of the psalms as a whole if it is true of some part of the whole).

Moving on, Derek E. Wittman considers the possible impact of the placement of Pss 2 and 149, since they “contain the collection’s first and last words portraying God as a royal figure and its initial and final references to foreign nations,” and argues that they effectuate a primacy and regency effect respectively. Treating Ps 2 as part of a joint introduction with Ps 1, he relates them to Ps 149 and

suggests that the rhetorical function is to point the readers “toward God’s kingship as a concept around which to organize resistance to oppressive foreign domination” (p. 67). Although he provides some interesting interpretations, not least the suggestion that the speaker of Ps 2:3 could be read as the psalmist him/herself, exhorting an Israelite audience, the overall argument is unpersuasive. As it rests on the notion of primacy and regency effect, a more extensive discussion on why observations made related to the reading of narratives are applicable to a collection of psalms should have been provided.

The next couple of chapters deal with various sequences of psalms in the Masoretic collection. Christine Brown Jones deals with the Asaphite Collection (argued to stand in a “pivotal place”), and Catherine Petrány has a stimulating contribution on the didactic function of psalmic wisdom, further underscoring intertwinement of reflection and performance (she even speaks of a “ritualization of reflection,” p. 101). Phil J. Botha argues that all (!) acrostic psalms have been composed and inserted by (the same) wisdom-inspired editors to encourage pious, poor Judeans to persist with their piety in face of arrogant, rich Judeans, and Karl N. Jacobson has a well-written piece on the notion of YHWH sleeping (especially in Pss 7; 35; 43; 44; 74). Last, Sampson S. Ndogo revisits the “theocratic agenda” of book 4, and Jonathan Magonet sketches some avenues for considering Pss 96–99 as liturgy. Many illuminating observations are made throughout these chapters, although most are a bit too clustered around the North American epicenter. In fact, some of the studies could have benefited from a look at some German studies. It is, e.g., unfortunate that Ndogo does not interact with the studies by Martin Leuenberger, Egbert Ballhorn, and Zenger, since they are all dealing with the notion of the kingship of God in books 4–5. As for Magonet, his contribution does not quite meet academic standards, as it almost completely lacks *Auseinandersetzung* (the three titles listed in the bibliography are all his own).

Chapters 13 and 14 focus on book 5. First, W. Dennis Tucker Jr. deals with the role of the foe (for a more in-depth assessment, see my review of his *Constructing and Deconstructing Power in Psalms 107–150* in the current issue of *SEÁ*), and second, Robert E. Wallace questions Wilson’s characterization of David. Rather than being superseded by the notion of YHWH as king, Wallace notes that David is portrayed in quite complex and divergent (even competing) ways, although he suggests an underlying sense of expectation, a “move toward and desire for, but not yet a fully realized, David coregency with God” (p. 204).

In chapter 15, Peter W. Flint gives a survey of four periods of research on the psalms scrolls, mainly based on the relation between the discovery and publication of new material and their effect on research on the Book of Psalms. This being a rapidly growing field of study, the bibliography is unfortunately already a bit outdated.

The book concludes with a thought-provoking chapter by Rolf A. Jacobson in which he imagines the future of psalms studies. As for issues of shape and shaping, he points to several areas in need of additional consideration, and I was thrilled to see that many of the issues I discuss in my dissertation (*Like a Garden of Flowers: A Study of the Formation of the ‘Book’ of Psalms*, Lund University 2016) were mentioned as potentially important lines of inquiry, not least those

concerning what we mean by referring to the collection as a “book,” and how such a notion could be related to its use in antiquity.

In sum, the anthology gathers contributions from a broad range of scholars, and although most authors relate primarily to the strand of research that has its roots in Wilson’s work, the book provides a good entry point—and a great resource—for anyone interested in an updated view on what has happened in the research on the shape and shaping of the Book of Psalms since the 1980s, and what issues that are currently being discussed.

David Willgren, Lund University

NANCY L. DECLAISSÉ-WALFORD, ROLF A. JACOBSON AND BETH LANEEL TANNER, *The Book of Psalms*. NICOT. Grand Rapids: Eerdmans, 2014. Hardcover. 1073 pages. ISBN: 9780802824936. \$60.00.

In the recent years, several commentaries have been published on the Book of Psalms, including the current contribution of Nancy L. deClaiissé-Walford, Rolf A. Jacobson, and Beth LaNeel Tanner. Focusing first on the introduction, it is divided into eight parts (p. 51 counts 9 parts, probably by mistake), with Rolf A. Jacobson as the author of all but the fourth, which is written by Nancy deClaiissé-Walford.

The first part deals with the main title, text, and translation of the Book of Psalms. Noteworthy is the discussion of the recent studies by William Yarchin (even unpublished by the time) that show that although the text of the individual psalms is quite stable up to, and throughout the medieval period, the enumeration of psalms is not. In fact, this variation implies that the well recognized version found in, e.g., BHS is represented in only a minority of the manuscripts (21 percent, the alternatives range from 143 to 154 psalms). However, it is not quite clear how such an observation is supposed to play out in the commentary. Jacobson writes that they have “chosen to honor the traditional 150-psalm division, because this configuration has provided the shape of the psalter that has been standard for the last 500 years,” and although this is certainly reasonable, not least in light of the fact that the commentary is aimed at ministers and scholars alike, hence decreasing possible confusion, it could have been appropriate to discuss how the joining of two psalms effect their interpretation. In fact, in the running commentary, it is most often only noted in passing (see, e.g., the commentary on Ps 114, where the psalm is related primarily to Ps 113, and not Ps 115, to which it is joined in several manuscripts). The only exception is Pss 1–2, the possible combination of which is deemed as having great impact for the reading of the entire Book of Psalms. The various configurations of psalms in the psalms scrolls from the Judean desert are also mentioned, although the main use made of these scrolls in the commentary is text critical. The first part concludes with a presentation of some translation choices made. Noteworthy is the use of inclusive language, such as the translation of singular, masculine nouns into plural, the decision to transliterate rather than to translate *hesed*, and the alternation between “he” and “she” when referring to the psalmist.

The second section deals with authorships, superscriptions, and date. As for authorship, the psalms are treated as anonymous (for “practical purposes”), and this is reflected in, e.g., the translation “Davidic” for לְדָוִד. Jacobson also gives a brief overview of terms featuring in the superscriptions, but no separate discussion of date is found in this section, despite the title.

Third, Jacobson deals with form criticism and historical approaches to interpretation, overviewing the works of, among others, Hermann Gunkel, Sigmund Mowinckel (both as representing a “first approach” that attempted to “get behind” the texts of the psalms), Claus Westermann, and Walter Brueggemann (the latter two as representing a “second approach” that focused on the “forms themselves”), and the section concludes with a brief description of some of the more common forms.

The fourth section is written by deClaissé-Walford, and focuses on insights gained from the canonical approach that has its (North American) roots in the work of Gerald H. Wilson. After an overview of the history of research, some space is dedicated to a walkthrough of the “story” of the Book of Psalms, as argued not least by deClaissé-Walford herself in her *Reading from the Beginning: The Shaping of the Hebrew Psalter* (1997).

Part five deals with poetry. After an introduction to Hebrew parallelism, Jacobson speaks of evocative language, introduced as an important approach in the commentary: “Without denying the power or importance of historical or form-critical approaches to the Psalter ..., we recognize that because the psalms are poetry of faith, faithful interpretation must attend both their theological nature ... and also to their poetic nature” (p. 42). Ultimately, he states that “the power of language is inseparable from the meaning” (p. 43).

Last, in section six, Jacobson deals with various themes and theologies, and mentions some scholarly attempts to suggest a theological center. This leads to the statement that the commentary will approach notions of theme and theology primarily in relation to each psalm individually, although the larger story of the Book of Psalms (as presented by deClaissé-Walford) will also be taken into consideration, as well as the “twenty-first century world.”

A brief outline of the Book of Psalms (part VII), and a select bibliography (part VIII) concludes this well written introduction. Most areas relevant for a study of the Book of Psalms are covered, although something more could perhaps have been said about how the authors perceive the diachronic formation of this collection, and perhaps also something about its later reception and use.

Turning to the commentary proper, each “book” (Pss 1–41; 42–72; 73–89; 90–106; 107–150) is provided with an introduction focusing on its shape and the development of certain themes (3–6 pages, an author is missing on p. 689). A similar introduction is also found in relation to Pss 120–134 (unfortunately, the variant order of these psalms in 11Q5 is not mentioned). Each psalm is then commented upon in a fairly brief and concise manner, and the structure is quite straightforward. First, something is said about form and structure. Second, an outline of the psalm is provided, followed by a fresh translation with text critical and other translation issues placed in footnotes (all Hebrew is transliterated). Then, the commentary goes through the psalm stanza by stanza, and some of the

commentaries also include a final reflection. As the name of the author is provided at the end, it becomes clear that it is only Jacobson that provides these reflections, but as they often cast interesting light on the psalm, not least when related to a more contemporary setting, they could well have been included as a fixed feature. The canonical perspective is not visible in all expositions, although more frequently so in the ones written by deClaissé-Walford.

The fact that the commentary is a single volume inevitably results in the commentaries of each individual psalm being fairly short, but the authors generally capture main features in a clear and lucid way. Evidently, this is not the type of commentary that provides extensive overviews of the state of research (secondary literature is only sparsely noted), nor lengthy discussions on specific details, but rather one that keeps a consistent focus on the general aim with the NICOT commentaries: to combine superior scholarship, an evangelical view of scripture as the word of God, and concern for the life of faith today. In sum, it provides a valuable resource for the study of the Book of Psalms.

David Willgren, Lund University

THOMAS B. DOZEMAN, KONRAD SCHMID OCH BARUCH J. SCHWARTZ (RED.), *The Pentateuch: International Perspectives on Current Research*. FAT 78. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. Inbunden. XVIII + 578 sidor. ISBN: 9783161506130. €129.00.

Föreliggande volym är en frukt av ett symposium i Zürich i januari 2010, med syfte att föra samman ledande pentateukforskare från olika delar av världen för att försöka bringa samman olika perspektiv.

Såsom utgivarna i inledningskapitlet skissar situationen så står dokumentshypotesen med sina källor J, E, D och P fast bland forskare från USA och Israel med den skillnaden att israelerna ofta daterar P tidigt. I Europa däremot beskrivs dokumentshypotesen som övergiven. Undertecknad är väl inte så övertygad om den beskrivningens riktighet, men hur som helst så har vi här 27 artiklar av lika många forskare, fördelat på fem huvudavdelningar: (1) Current Issues in Methodology, (2) Genesis, (3) Exodus – Deuteronomy, (4) P, H and D och slutligen (5) Pentateuch in the Hebrew Bible and Its History of Reception. Med tanke på den ovan nämnda geografiska analysen kunde det ha varit intressant om det också hade stått vilka länder de olika författarna representerar. I en del fall är det välkända namn men detta gäller långt ifrån alla.

Det övergripande intrycket när man läst boken är att vi här har en lång rad artiklar av vilka de flesta arbetar med gängse litterärkritiska metoder, jämför verser och textavsnitt och försöker konstatera vad som är äldre och vad som är senare. Som en röd tråd ser man också att de flesta daterar det mesta i ganska så sen efterexilisk tid. En fråga som återkommer i många av artiklarna är om P är en källa eller ett bearbetningsskikt eller kanske något annat. Det går inte här att gå in i detalj på alla dessa artiklar men några nedslag skall vi göra i bidrag som undertecknad funnit särskilt intressanta.

Det metodologiska avsnittet börjar med Baruch Schwartz som konstaterar att dokumentshypotesen hittills inte visat sig ohållbar men att den hela tiden förbätt-

ras. Frågan om europeiska forskare övergett dokumenthypotesen besvaras därefter av Konrad Schmid som betonar att också europeiska forskare pekat på förekomsten av olika dokument, om än kanske inte i den traditionella dokumenthypotesens mening, såsom den idag främst är känd i Gerhard von Rads gestaltning. Schmid fastslår att situationen är mera komplicerad än så. Pentateuken innehåller dokument men också fragment och supplement.

En vanlig tendens är att tala om Non-P i stället för J och E. Så beskriver David Carr Pentateuken som tillkommen i två etapper. Först tillkom en komposition bestående av Non-P och D som sedan kombinerades med P-materialet. Man kan här se en strävan efter förenkling. Det är bättre att förutsätta en begränsad mängd rekonstruerbara stadier än att försöka beskriva varje stadium i detalj.

Särskilt intresse tilldrar sig Benjamin Sommers bidrag om fallor när det gäller att datera pentateuktexter. Det har varit mycket vanligt att texter har daterats utifrån de teologiska idéer som framkommer i texterna eller efter historiska händelser som texterna verkar anspela på. Men Sommer betonar att dessa metoder på intet sätt är självklara. Författare kan komma upp med idéer som varit vanligare under en annan tidsperiod. På samma sätt behöver en anspelning på exil inte alltid syfta på händelserna år 587 f.Kr. Exil var alltid ett hot. Alla texter kan inte dateras med precision. Vi känner inte alltid den historiska kontexten, utan kan bara tolka texten utifrån vad vi tror var den historiska kontexten.

När vi kommer till avdelningen om Genesis vill jag stanna inför två av bidragen. Michaela Bauks fokuserar i sin studie av Gen 2–3 särskilt på Gen 2:25, ”Både mannen och kvinnan var nakna, och de kände ingen blygsel inför varandra”. En vanlig tolkning i många nyare utläggningar är att de två från början inte var medvetna om sin nakenhet, de var som sexuellt omedvetna barn. Först när de ätit av trädet blev de medvetna om sin nakenhet och blygdes. Bauks anför goda skäl för att det inte finns tillräcklig grund för en sådan sexualiserad läsning som förutsätter en inte helt självklar reciprocitet i uttrycket *shenehem ‘arummim ha’adam we’ishto welo’ yitboshashu*. Verbets *hitpolel*-form är en vanlig reflexiv och ”kunskapen och gott och ont” i Gen 2–3 har inget med sexualitet att göra. Verbet *bosh* hör mera till en social än en moralisk kategori och har att göra med sårbarhet. På samma sätt står nakenhet inte för sexuell skam utan för social utsatthet och sårbarhet. Det är denna sårbarhet som kommer i dagen när Gud efter fallet konfronterar de två. Gen 2–3 handlar således inte, som man ibland kan se, om utvecklingen av mänsklig sexualitet utan om skillnaden mellan Gud och det skapade.

Sarah Shectman ställer i sin artikel om Rakel och Lea frågan varför det var viktigt att Isak och Jakob tog hustrur från de arameiska förfäderna under det att Jakobs tolv söner kunde ta vilka hustrur de ville och barnen sågs ändå som rättmätiga arvingar. Lösningen finner Shectman i Gen 31:14. I och med att Rakel och Lea avsäger sig relationen till Labans hus blir det fritt för deras söner att gifta sig med grannarna. När systrarna avvisar sitt band till Laban bryts bandet med araméerna av.

Inom avdelningen om Exodus–Deuteronomium vill jag först stanna inför Erhard Blums artikel om de två versionerna av Dekalogen i Exod 20 och Deut 5. Inledningsvis konstaterar han att exodusversionen normalt ses som den primära

men att också denna genomgått senare förändringar. Vidare hävdar han att andra budet, bildförbudet, är beroende av Deut 4 och därmed ganska sent tillagt. Då har vi nio bud i Exod 20, men då sabbaten firades först under exilen hör detta bud (nr 4) troligen inte heller till den ursprungliga versionen, liksom inte heller budet om föräldrarna (nr 5). Därmed har vi kvar en ”heptalog” med bud 1, 3, 6, 7, 8, 9 och 10, där hela Exod 20:17 räknas som det tionde budet. Denna ”heptalog” har haft sin ursprungliga plats i Exodusberättelsen och varit förlaga för dekalogen som vi har den i Deut 5 där den också kompletterades med bildförbudet från Deut 4. Senare bearbetades den ursprungliga heptalogen i Exod 20 till en dekalog i enlighet med Deut 5. Sabbatsbudet, som nu också fanns med, omarbetades till den prästerliga form vi har i Exodustexten.

Avdelningen avslutas med Joel Badens bidrag om Deuteronomium och dokumenthypotesen. Det är välkänt att E är den av dokumenthypotesens källor som först ifrågasattes, men här visar Baden genom att jämföra ett antal texter i Deuteronomium som har paralleller i Exodus och Numeri att D inte använder ett kombinerat JE-dokument. Det faktum att D enbart använder E betyder alltså att E måste ha varit ett självständigt dokument. Det undertecknad ändå funderar över här är om E för dens skull måste ha varit ett dokument. Skulle det inte också kunna vara så att D och E härrör från samma traditionskretsar?

Avdelningen P, H och D inleds med Saul M. Olyans artikel om omskärnelsen och dess användbarhet som kriterium för datering och källanalys. Under vilken tidsperiod passar omskärnelsen bäst in som ett avskiljande förbundstecken? Före exilen fanns det flera folk i Israels närhet som praktiserade omskärnelsen och på samma sätt kan det ha varit efter exilen. Således passar detta förbundstecken bäst in under exilen eftersom det inte förekom bland babylonierna. Omskärnelsen omnämns nu inte så ofta utanför Gen 17, men om Gen 17 är från exiltiden måste exilen också vara den tid då P och H tillkom. Därmed vänder sig Olyan mot Israel Knohl som velat datera H till 700-talet f.Kr. och P ännu tidigare.

Nämnde Knohl är den som står för nästa bidrag. I sin artikel ”Who Edited the Pentateuch?” går han inte in på några absoluta dateringar, men konstaterar att den som gav Pentateuken dess slutliga gestalt var just H, dvs. den skola som stod bakom den s.k. Helighetslagen.

I bokens sista avdelning, som handlar om receptionshistorien, möter vi bl.a. Graeme Aulds artikel om relationen mellan Genesis och Samuelsböckerna. Auld finner ganska många beröringspunkter mellan dessa böcker. Tamar finns i båda texterna, David har likheter med såväl Abraham som Jakob och Josef. Laban i Genesis motsvaras av Nabal i 1 Sam 25. Isaks bindande i Gen 22 har en pendang i folkräkningen i 2 Sam 24. Enligt Auld är Samuelsböckerna äldre än Genesis, som han ser som ett protomidrashiskt återberättande av Samuelsböckerna.

Thomas Römer frågar i sitt bidrag om det finns bibeltexter utanför Pentateuken som vittnar om Pentateukens existens. Till frågan om Genesis–Kungaböckerna skall ses som en enda berättelse, eller om Pentateuken är en avgränsad del för sig, anför han Neh 9, som först berättar detaljerat om händelser i Pentateuken under det att texten sedan går över till att tala om avfallet i mera allmänna ordalag. För författaren till Neh 9 bör således Pentateuken ha varit en egen enhet. Därefter går Römer igenom historiska allusioner i Psaltaren. Många psalmer har anspelningar

på berättelser i Pentateuken, men bara ett fåtal sträcker sig längre fram i historien. Sammanfattningsvis konstaterar Römer att Pentateuken bör ha haft en speciell status när dessa psaltarpсалmer skrevs. Nu menar Römer att detta inte skedde mycket senare än 200-talet f.Kr., vilket betyder att Pentateuken då haft en speciell status. Detta skulle också kunna förklara varför Psaltaren är indelad i fem böcker. Att Pentateuken förelåg på 200-talet eller strax efter är det kanske ändå inte så många som tvivlar på. Kanske säger artikeln mera om hur Römer ser på de övriga historiska böckerna men detta skriver han inte så mycket om.

James Watts fortsätter med att beskriva Esras tid som en metodologisk nyckel till att förstå framväxten av helig text "scripture". Det är tre faktorer som sammantaget kallas "ritualisering", som konstituerar en helig text, muntlig föredragning, ikonisk vördnad för texten, och utläggning i förkunnelsen. I Neh 8 ser vi exempel på alla tre faktorerna. Watts menar att detta också förklarar varför till synes motsägelsefullt material har inkluderats i Pentateuken. Den muntliga föredragningen och den ikoniska vördnaden för texterna kräver inte samma litterära konsistens som en semantisk interpretation gör. Här kan man ändå fråga sig om det verkligen tillfogats nytt material efter att texten "ritualiserats". Detta känns knappast troligt.

Sist i volymen kommer Gary Knoppers artikel om relationen mellan den samaritanska och judiska pentateuken. Knoppers börjar med att konstatera att det finns många hundra skillnader mellan dessa två texter men tillägger att det mesta av detta gäller ortografiska detaljer. Samtidigt finns det ett fåtal sektspecifika tillägg i den samaritanska texten. Nu finns det både ett antal septuagintahandskrifter och ett antal texter från Qumran som överensstämmer med den samaritanska texten. 5–6 % av Torah-fragmenten från Qumran är vad man kallar protosamaritanska, men dessa saknar de sektspecifika tilläggen. Däremot finns det liksom i den samaritanska texten en hel del harmoniseringar genom att text från andra Torah-ställen inkorporerats för att förbättra andra ställen. Det vi kan konstatera är att Pentateuken förelåg i olika textformer århundradena närmast vår tideräknings början. Samaritanerna följde en av dessa textformer, men försåg den med några speciella tillägg och ändringar relaterade till den egna gruppens teologi. I grund och botten var det dock samma Torah som vördades och användes inom båda dessa grupper.

Ja, detta var några axplock ur den rika bukett som denna volym representerar. Vad vi ser är att dokumenthypotesen långt ifrån är död. Argumenten vänds och vrids och finslipas än idag. Teorier och hypoteser avlöser varandra. Men den allvarliga frågan måste ställas: kommer man så mycket längre? Jämföra texter kan man göra i det oändliga, men det som kan driva forskningen framåt torde ändå främst vara nya språkliga rön och nytt utombibliskt jämförelsematerial. Av sådant ser vi inte mycket i denna volym men det är inte heller dess fokus. Vad vi får är en god inblick i det nuvarande forskningsläget när det gäller Pentateukens tillkomsthistoria sett i det litterärkritiska perspektivet, men också en hel del annat.

Stig Norin, Uppsala

OLE JAKOB FILTVEDT, *The Identity of God's People and the Paradox of Hebrews*. WUNT II 400. Tübingen: Mohr Siebeck, 2015. Paperback. 312 pages. ISBN: 9783161540134. €89.00.

This monograph is a slightly revised version of a PhD thesis submitted to MF Norwegian School of Theology in the summer of 2014. The purpose of the study is to investigate how the letter to the Hebrews “shapes the notion of what it means to belong to and identify as part of God’s people, and how identity as a member of God’s people is shaped through the Christ event” (p. 1).

Filtvedt wants to frame the debate in Hebrews by taking focus away from the ethnic background of the addressees and by claiming a minimalist view on the socio-historical setting of Hebrews, including assumptions regarding the process of “the parting of the ways.” Thus, he interprets Hebrews not as a letter about two different peoples, nor even about two different identities: “It is the past, present and future of Israel which is subject to negotiation in Hebrews, as well as the question of what it means to identify as part of God’s people in good standing, now that the Christ event has taken place” (p. 267).

After setting out the question and the parameters of the inquiry, the introductory chapter considers leading proponents of three major approaches taken by previous scholars: “the conflict theory” (I. Salevao as a leading exponent of the view that Hebrews reflects a major “parting” between an emergent “Christianity” and “Judaism”), “the in-house theory” (R. B. Hays as a proponent of the view that Hebrews reflects an intra-familial debate, one version of Judaism against others), and “the foil theory” (E. Käsemann as the proponent of the view that Hebrews merely uses references to the Old Testament and Jewish things symbolically, the real concern is to distinguish real/heavenly things from earthly/fleshly ones).

Chapter 2 is given to establishing that in Hebrews Jesus is “the true Israelite.” Filtvedt focuses on passages in Hebrews where Jesus is posited as representative for the redeemed, e.g., his suffering and exaltation as paradigmatic for the readers, the redeemed as “brothers” of Jesus, and Jesus as linked with the “house” of God as “Son.”

In Chapter 3, Filtvedt discusses the emphasis of “the New Covenant” in Hebrews, seeking to observe precisely in what way the “new” covenant is related to, and distinguishable from, the Mosaic covenant. Unlike other Second Temple Jewish references to a “new covenant,” that projected by Hebrews seems more radically new. It is not simply a re-affirmation and/or re-articulation of the Mosaic covenant, but instead something genuinely new, in the light of which the former, Mosaic covenant is now superseded.

Chapter 4 focuses on the treatment of worship in Hebrews, specifically the comparison and contrast between worship of God under the former covenant and the new, correct worship that is to be given under the new covenant. Filtvedt argues that in Hebrews we have a “subversive” advocacy of the new worship that is offered in response to God’s new revelation in Jesus. All of this has obvious implications for the identity of the worshippers, who are no longer identified with reference to Moses, Torah, the Jerusalem temple, etc., but are now those who affirm Jesus and form around him.

Filtvedt then continues (ch. 5) to discuss how *Hebrews* draws upon and reworks the narrative of biblical Israel, developing also a new extension of that narrative that focuses on Jesus. It is argued that this new narrative is not an abandonment of the narrative of biblical Israel, not a rejection of Israel as such, but is instead a further development of the story of Israel.

In Chapter 6 Filtvedt offers an intriguing argument that the author of *Hebrews* cleverly uses categories of inside and outside the “camp” to advocate the stance he wishes his readers to affirm. This involves a reversal of typical uses of these images. So, e.g., whereas typically one enters into the “camp” to join and function as part of a given social entity, in *Hebrews* readers are enjoined to exit the “camp” and join Jesus in his suffering and shame. By exiting the “camp” the readers form a social entity that is marked by its identification with Jesus. According to Filtvedt, this does not amount to a renunciation of Israel or the Jewish people as such. Instead, *Hebrews* implicitly affirms a continuing reality of “Israel,” but urges that true Israel is comprised of those who affirm Jesus and identify themselves with reference to him.

So, Filtvedt seeks to establish a view of the question of the relation of *Hebrews* to the ancient Jewish people that is distinctive, not fitting easily into any of the three major approaches outlined in the introductory chapter. He argues that *Hebrews* is not simply another example of the “in-house” theory, in that *Hebrews* is more radical in the newness of the covenant and the exclusivity that is attached to Jesus. But *Hebrews* is not an example simply of “conflict theory” either, for the text does not reflect two entities of “Christianity” and “Judaism,” and does not renounce “Israel” or deny the term to Jews. Instead, Filtvedt contends, *Hebrews* promotes a continuing place of “Israel” as the people of God, but re-draws the boundaries of “Israel” as that group that is identified with reference to Jesus. Ultimately, however, the identity of Israel is destabilized and transformed in *Hebrews*, being between two stable identities. The ambiguities created through the tension between newness and continuity are not finally resolved in *Hebrews*.

According to Filtvedt, “we simply do not know the historical location of the first addresses, the precise dating of the text or the identity of the author” (p. 24), including the ethnic identity of the addresses. Although Filtvedt is careful to point out that “historical minimalism is not the same as a non-historical approach” (p. 25), he occasionally tends to end up in a minimalistic construct that seems a bit non-historical or, at least, non-contextual.

Filtvedt may be justified in pointing out that *Hebrews* does not directly address the issue of whether the addressees were Jews or not. Although issues of Jewish ethnicity were obviously not at stake among the addressees of *Hebrews*, this does not mean, however, that these issues were not in focus or that ethnic identity is not of interest to the author; it could just have been taken for granted. In fact, could *Hebrews* have been understood without a Jewish pre-understanding or even some kind of a Jewish context? Could the people who still remain “within the camp” have been other than Jews?

Despite some minor points of reservations, Filtvedt’s analysis of *Hebrews* stands out as a highly stimulating and important study. It is well-researched and

clearly written and synthesizes theoretical frameworks and sober exegetical analysis into a cogent and compelling argument. As such, it makes an important contribution to the scholarship of Hebrews.

Mikael Tellbe, Örebro School of Theology

DAVID HELLHOLM, TOR VEGGE, ØYVIND NORDERVAL AND CHRISTER HELLHOLM (EDS.), *Ablution, Initiation, and Baptism: Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*. BZNW 176. Berlin: de Gruyter, 2011. 3 vols. XLI + 2024 pages. ISBN: 9783110247510. €319.00/\$447.00/£239.99.

The volumes under review are the culmination of symposia held in Rome (2008) and on the island of Lesbos (2009). The essays, written in German and English by historians of religion, classicists, Egyptologists, scholars of Bible and Patristics, art historians and archeologists, are as follows:

Volume 1: Christoph Marksches, “Einführung” (xlix–lxiii). *Part I: Methodological Considerations*: Anders Klostergaard Petersen, “Rituals of Purification, Rituals of Initiation: Phenomenological, Taxonomical and Culturally Evolutionary Reflections” (3–40). *Part II: Religions of Late Antiquity – Outside of Judaism and Christianity*: Jan Assmann and Andrea Kucharek, “Wasserriten im Alten Ägypten” (43–68); Anders Hultgård, “The Mandaean Water Ritual in Late Antiquity” (69–99); Fritz Graf, “Baptism and Graeco-Roman Mystery Cults” (101–18); Birger A. Pearson, “Baptism in Sethian Gnostic Texts” (119–43); Gregor Wurst, “Initiationsriten im Manichäismus” (145–54). *Part III: Early Judaism*: Antje Labahn, “Aus dem Wasser kommt das Leben: Waschungen und Reinigungsriten in frühjüdischen Texten” (157–219); Seán Freyne, “Jewish Immersion and Christian Baptism: Continuity on the Margins?” (221–53); Clare K. Rothschild, “‘Echo of a Whisper’: The Uncertain Authenticity of Josephus’ Witness to John the Baptist” (255–90); Dieter Sänger, “‘Ist er heraufgestiegen, gilt er in jeder Hinsicht als ein Israelit’ (bYev 47b): Das Proselytentauchbad im frühen Judentum” (291–334).

Part IV: Earliest Christianity: Michael Labahn, “Kreative Erinnerung als nachösterliche Nachschöpfung: Der Ursprung der christlichen Taufe” (337–76); Hans Dieter Betz, “Jesus’ Baptism and the Origins of the Christian Ritual” (377–96); Lars Hartman, “Usages — Some Notes on the Baptismal Name-Formulae” (397–413); David Hellholm, “Vorgeformte Tauftraditionen und deren Benutzung in den Paulusbriefen” (415–95); Tor Vegge, “Baptismal Phrases in the Deuteropauline Epistles” (497–556); Jens Schröter, “Die Taufe in der Apostelgeschichte” (557–86); Samuel Byrskog, “Baptism in the Letter to the Hebrews” (587–604); Halvor Moxnes, “Because of ‘The Name of Christ’: Baptism and the Location of Identity in 1 Peter” (605–28); Udo Schnelle, “Salbung, Geist und Taufe im 1. Johannesbrief” (629–54); Kirsten Marie Hartvigsen, “Matthew 28:9–20 and Mark 16:9–20: Different Ways of Relating Baptism to the Joint Mission of God, John the Baptist, Jesus, and their Adherents” (655–715); Turid Karlsen Seim, “Baptismal Reflections in the Fourth Gospel” (717–34); Oda Wischmeyer, “Hermeneutische Aspekte der Taufe im Neuen Testament” (735–63).

Volume 2, *Part V: The Patristic Period*: Andreas Lindemann, “Zur frühchristlichen Taufpraxis: Die Taufe in der Didache, bei Justin und in der Didaskalia” (767–815); Dietrich-Alex Koch, “Taufinterpretationen bei Ignatius und im Barnabasbrief: Christologische und soteriologische Deutungen” (817–48); Vemund Blomkvist, “The Teaching on Baptism in the Shepherd of Hermas” (849–70); Eve-Marie Becker, “Taufe bei Marcion – eine Spurensuche” (871–94); Einar Thomassen, “Baptism among the Valentinians” (895–915); William Tabbernee, “Initiation/Baptism in the Montanist Movement” (917–45); Øyvind Norderval, “Simplicity and Power: Tertullian’s *De Baptismo*” (947–72); Henny Fiskå Hägg, “Baptism in Clement of Alexandria” (973–87); Gunnar af Hällström, “More Than Initiation? Baptism According to Origen of Alexandria” (989–1009); Anders Ekenberg, “Initiation in the *Apostolic Tradition*” (1011–50); Enno Edzard Popkes, “Die Tauftheologie Cyprians: Beobachtungen zu ihrer Entwicklungsgeschichte und schrifthermeneutischen Begründung” (1051–70); Jürgen Wehnert, “Taufvorstellungen in den Pseudoklementinen” (1071–1114); Michael Latke, “‘Taufe’ und ‘untertauchen’ in Aphrahats *tahwyātā*” (1115–38); Serafim Seppälä, “Baptismal Mystery in St. Ephrem the Syrian and *Hymnen de Epiphania*” (1139–77); Juliette Day, “The Catechetical Lectures of Cyril of Jerusalem: A Source for the Baptismal Liturgy of Mid-Fourth Century Jerusalem” (1179–1204); Ilaria L. E. Ramelli, “Baptism in Gregory of Nyssa’s Theology and Its Orientation to Eschatology” (1205–31); Rudolf Brändle, “Johannes Chrysostomus: Die zehn Gaben (τιμᾶί oder δωρεαί) der Taufe” (1233–52); Reidar Aasgaard, “Ambrose and Augustine: Two Bishops on Baptism and Christian Identity” (1253–82); J. Patout Burns, “The Efficacy of Baptism in Augustine’s Theology” (1283–1303); Otmar Hesse, “Der Streit über die Wirkung der Taufe im frühen Mönchtum: Die Taufe bei Makarios/Symeon, Markos Eremites und den Messalianern” (1305–45); Hugo Lundhaug, “Baptism in the Monasteries of Upper Egypt: The Pachomian Corpus and the Writings of Shenoute” (1347–80).

Part VI: Thematic Surveys: Christian Strecker, “Taufrituale im frühen Christentum und in der Alten Kirche: Historische und ritualwissenschaftliche Perspektiven” (1383–1440); Karl Olav Sandnes, “Seal and Baptism in Early Christianity” (1441–81); Hans-Ulrich Weidemann, “Taufe und Taufeucharistie: Die postbaptismale Mahlgemeinschaft in Quellen des 2. und 3. Jahrhunderts” (1483–1530); Hermut Löhr, “Kindertaufe im frühen Christentum: Beobachtungen an den neutestamentlichen Apokryphen” (1531–52); Reinhart Staats, “Das Taufbekenntnis in der frühen Kirche” (1553–83).

Part VII: Archaeology and Art History: Olof Brandt, “Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries” (1587–1609); Dieter Korol (with Jan-nike Rieckesmann), “Neues zu den alt- und neutestamentlichen Darstellungen im Baptisterium von Dura-Europos” (1611–72); Robin M. Jensen, “Baptismal Practices at North African Martyrs’ Shrines” (1673–95); Hannah Schneider, “Die Entwicklung der Taufbecken in der Spätantike” (1697–1719); Diane Apostolos-Cappadona, “‘I understand the mystery, and I recognize the sacrament.’: On the Iconology of Ablution, Baptism, and Initiation” (1721–41); Margaret M. Mitchell, “The Poetics and Politics of Christian Baptism in the Abercius Monument” (1743–82).

Volume 3 contains 106 photos and drawings, many in color (1786–1886), as well as three lists of abbreviations (1887–88), lists of Greek, Latin, Syriac, Coptic, Graeco-Coptic, Mandaean and Egyptian technical terms (1889–91), three indices (modern authors, subjects, and ancient passages, 1893–2018), and a list of editors and contributors (2019–24).

Together, the three volumes provide an unparalleled interdisciplinary resource to which scholars will turn for years to come. Many of the contributors are recognized authorities on the topics they address. Naturally, one could quibble with some of the essays or wonder, for example, why the Sethian “gnostic” texts are segregated among non-Jewish and non-Christian religions of late antiquity (Part II, 1:119–43), whereas Valentinian baptism is aptly situated among analyses of other patristic literature (Part V, 2:895–915). Later this year, three analogous volumes, on *The Eucharist – Its Origins and Contexts: Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity* (eds. David Hellholm and Dieter Sängler), will appear with Mohr Siebeck.

James A. Kelhoffer, Uppsala University

WESLEY HILL, *Paul and the Trinity: Persons, Relations, and the Pauline Letters*. Grand Rapids: Eerdmans, 2015. Paperback. 224 pages. ISBN: 9780802869647. \$26.00.

Wesley Hill, Assistant Professor of biblical studies at Trinity School for Ministry in Ambridge, Pennsylvania, has converted his PhD-thesis from Durham University in 2012, into a neat presentation of his major arguments and conclusions concerning trinitarian theology in the Pauline letters. His conviction is “that Pauline interpreters ought to return to the ‘trinitarian’ model when it comes to the task of explicating the identities of God, Jesus, and the Spirit” (p. 1).

In modern discussions, the description of Pauline theology has been dominated by the language of “high” and “low” christologies. This conceptuality offers the image of a vertical axis, with “God” at the top and the interpretative question of how close or how distant “Jesus” and “the Spirit” are from God. Hill takes James D. G. Dunn as an example of “low” christology, representing a developmental understanding of New Testament christology wherein Jesus Christ remains subordinate to God and does not infringe on the status of the one God. As two representatives of “high” christology Hill takes Larry Hurtado and Richard Bauckham, who both reject a developmental model for early christology and argue that “high” christology was already implicated from the beginning in a redefined monotheism.

Others scholars, such as Nils Dahl, Leander Keck, Francis Watson, and Kavin Rowe, have instead argued for a more complex, dynamic, and relational approach, seeing God, Jesus and the Spirit as equally primal, mutually determinative, relationally constituted. God, on this account, is unspecifiable apart from Jesus and the Spirit, all three existing in a web or skein of relationality that makes each of the three who they are.

Hill wants to take this position a step further, arguing for a horizontal axis in depicting the relation between God, Jesus and the Spirit, and allowing “some of

the conceptualities of trinitarian doctrine to serve as a hermeneutical lens for rereading Paul's letters" (p. 169). Fourth- and fifth-century trinitarian doctrine, argues Hill, may thus be used retrospectively to shed light on and enable a deeper penetration of the Pauline texts in their own historical context.

Exploring central christological passages such as Rom 4:24; 8:11; Phil 2:6–11; 1 Cor 8:5–6 and 15:24–28, Hill argues for a relational mutuality where God is not only who God is in relation to Jesus, but also where Jesus is who he is only in relation to God. By applying the concept of "asymmetry," Hill opposes that Jesus' dependency on God for his identity involves a "subordination" to God that is out of step with trinitarian theology. Instead, Hill talks about "redoublement", maintaining that God and Jesus share the divine identity (unity) but their personal uniqueness is not thereby impaired (distinction). Hill ends up in what he calls the "asymmetrical mutuality" between God and Jesus, whereby God is not who God is as "father" without Jesus and Jesus is not who he is as the raised and exalted one without God. God's and Jesus' identities are thus constituted in and by their differing ways of relating to one another.

Hill objects to those interpreters who view Paul's theology as "binitarian" but not fully "trinitarian," arguing from 1 Cor 12:3; Gal 4:4–6 and 2 Cor 3:17 that the Spirit's identity is grasped by recognizing his personal identity to be derived from God and Jesus: "The mutually constituted identity of God as Father and Jesus as Son is, therefore, inclusive of the Spirit" (p. 170). For Paul, the Spirit is necessary if we are to identify God and Jesus, just as we must have recourse to God's and Jesus' identities if we are to identify the Spirit.

Hill's study is a stimulating piece of work that has its strength in the attempt to keep together a careful exegesis of the Pauline texts with the results of fourth- and fifth-century trinitarian theologians, thus bringing together biblical and systematic theology in a fresh way. Hill demonstrates that the relational trinitarian theology of the church fathers can be used as a valid hermeneutical tool in order to elaborate on the Pauline texts. However, the strength of the book is at the same time its weakness. Some of the trinitarian terminology and distinctions give me a certain sense of anachronism as they are not inductively found in the texts themselves but are, at least partly, imported into the texts from later Greek philosophical categories.

Hill rejects the notion that all Pauline christological references should be interpreted against the benchmark of Paul's pre-Christian Jewish monotheism and that Paul's movement of thought runs from Paul's theology proper (his understanding of God) to his christology. Thus, since God can not be defined without Jesus and vice versa, Hill repudiates the idea that Paul's monotheism is opened up or expanded so that it might enclose Jesus' actions and identity. According to Hill, God himself is now disclosed, through the gospel events, as having always been differentiated.

However, this conclusion does not go without saying. In my perspective, it seems more historically legitimate to start with the Jewish monotheism of Paul and how Jesus could have fitted into this. The central question still remains: How could the Jewish Messiah—not in itself a divine title—become God? Hill neglects to deal with the Messiah-concept as such and thus he avoids the historical

question of how Paul could have included Jesus as Messiah and “son of God” into the story of Israel and his Jewish monotheism.

Moreover, I find it hard to follow Hill in his rejection of the term “binitarianism” in favour of “trinitarianism” in Paul. In particular so since Paul on many occasions seems more concerned to explicate the relation between God and Jesus than that between God, Jesus and the Spirit.

Despite these remarks, Hill’s book remains an important contribution to contemporary discussions about theology and christology in the Pauline literature. As such, I recommend Hill as a provocative and stimulating discussion partner.

Mikael Tellbe, Örebro School of Theology

DOUGLAS S. HUFFMAN, *Verbal Aspect Theory and the Prohibitions in the Greek New Testament*. Studies in Biblical Greek 16. New York: Peter Lang, 2014. Hardcover. XXIV + 571 pp. ISBN: 9781433123580. €164.60.

Verbal Aspect Theory and the Prohibitions in the Greek New Testament by Douglas S. Huffman is a real page-turner, considering it is a volume on Greek linguistics. In an elegant and lucid prose Huffman provides the reader with a full tour through the world of New Testament Greek prohibition. Huffman’s focus is on identifying how prohibitions are expressed. However, his volume does indeed not offer more than exactly what the title promises. That is, it is not primarily a book on verbal aspect in Greek prohibitions but the two main parts are mostly – and that is the major drawback of the work – kept apart as two separate subjects. Rather than dealing with the difficult issues in New Testament prohibitions Huffman lists them in his conclusion as issues for future research.

Following the front matter (with table of contents, list of tables, editor’s preface, author’s preface and abbreviations), the volume consists of two main parts: ‘The Great Prohibition Debate’ (chs. 1–4) and ‘All the Prohibitions in the Greek New Testament’ (chs. 5–13). After rounding up his results in the concluding ch. 14, Huffman provides four appendices (appendix A traces *Aktionsart* views of prohibitions, appendix B compares different verbal aspect models, appendix C accounts for the guidelines for counting NT prohibitions and in appendix D perfect imperatives are covered), a bibliography, a Scripture index and an author index.

The first main part consists of four chapters, discussing the *Aktionsart* approach and its failures in relation to Greek prohibitions as well as the verbal aspect approach and its successful application to Greek prohibitions. This is the most substantial and important part of Huffman’s contribution.

In ch. 1 it is demonstrated that the traditional *Aktionsart*-based understanding of the negated present imperative, as a command to stop doing something, and the negated aorist subjunctive as a command not to start an action, is a distinction not as old as indicated by some scholars, but in fact only had its beginning with Gottfried Hermann in 1805 and was introduced into NT Greek studies as late as 1906 (Moulton). Huffman identifies three versions of the *Aktionsart* approach, ranging on a cline from harsh to soft, where the Cessative-Ingressive (CI) position is the harshest, the Durative-Punctiliar (DP) position is in the middle and the General-

Specific (GS) position is the softest. All three positions have had followers from the 1800s up to present time, whereas some scholars adopt mixed *Aktionsart* positions.

In ch. 2 Huffman demonstrates that the *Aktionsart* approach very unlikely was the rule that the NT writers used. He argues that none of the three *Aktionsart* approaches to prohibitions (CI, DP and GS) offers a good alternative, and moreover, the three versions are between themselves in agreement in only 16 % of the cases. It is also noted that the *Aktionsart* approach cannot satisfyingly explain the different choices of verb form by the synoptic writers in parallel passages. The variation of prohibitions with the same reference within a pericope (e.g., Matt 6) is also difficult to explain on the basis of *Aktionsart*.

Ch. 3 introduces verbal aspect theory. Huffman provides a short overview of the history of verbal aspect from Smotritsky (1619) to the more recent contributions of Fanning, Porter and Campbell, and concludes that the prohibition debate is limited to the two tenses regarding which there is much agreement, i.e., the present and aorist. He then accounts for verbal aspect perspectives on prohibitions from 1845 (George Andrew Jacob) to 2008 (Constantine R. Campbell). Huffman concludes that the verbal aspect approach offers the best explanation of prohibitive use in the New Testament.

Parallel with the noted (in ch. 2) textual incongruence arising from the application of the *Aktionsart* approach with regard to synoptic parallels and within pericopes, Huffman repeats the same procedure in ch. 4, applying the verbal aspect approach to the same textual material. He concludes that verbal aspect has more explanatory power than the *Aktionsart* approach. He also shortly notes the continued difficulties how to understand the relationship between aspect and *Aktionsart*.

The second main part (chs. 5–13) of Huffman's volume attempts a full account of all NT prohibitions. Huffman identifies 15 groups (with more than twice as many subgroups) of prohibitions: Negated present imperatives (175), negated aorist subjunctives (89), negated aorist imperatives (8), negated future indicatives (21), negated hortatory subjunctives (8), negated optatives (17), negated infinitives (85), negated participles (39), negated object clauses (65), negated final clauses (101), lexical prohibitions (185), prohibitory emulation statements (123), prohibitory questions (156), warnings and promises as prohibitions (214) and other negatives expressions as prohibitions (130). Huffman places his categories along a scale, ranging from very explicit morphologically grammaticalised prohibitions to pragmatic categories where the prohibitions are expressed by implicatures. Between these end poles we find syntactically expressed prohibitions and lexical prohibitions. All in all Huffman lists 1416 prohibitions. In terms of frequency most of these groups have quite a few occurrences (see frequencies above). Huffman's large set of categories demonstrates what is intrinsic to any language, viz. the manifold and varied possibilities of expressing a semantic value.

Each category in chs. 5-6 is introduced by a discussion regarding the prohibition in question and statistics are provided and commented on. Then examples are given first in Greek, followed by a comment whether the example makes sense from the viewpoint of the three versions (CI, DP, GS) of the *Aktionsart* rule. Then

a verbal aspect based translation into English is offered. If any of the seven major Bible translations (NASB, ESV, NKJV, NRSV, HCSB, NIV, NTL) is fit to serve this function one of these is used, if not, Huffman offers his own translation, which – since the rendition of the aspectual value is prioritized over smoothness – at times may be somewhat awkward. At the end of each section a (statistically based) assessment is offered, concluding that the *Aktionsart* rule does not fare well in the understanding and interpretation of NT prohibitions.

For the groups presented in ch. 7 (that deals with grammatical-syntactical prohibitive expressions) onwards, the fit with the *Aktionsart* approach is not taken into consideration since these prohibitive categories have not been part of the debate so far. Instead Huffman's aim is 'modestly limited to identification and classification'. For each prohibitive example Huffman first provides a translation that is close to the Greek and then another one that explicitly spells out the prohibitive element. Ch. 8 deals with prohibitions that use negated dependent clause constructions. Ch. 9 covers prohibitions expressed by lexical means, i.e. the lexical value communicates the prohibition as in α -privative words and prohibitions that are implied by indirect discourse. In ch. 10 on prohibitory emulation statements the prohibitions are merely implicatures, where, e.g., 'But you are not so' \approx 'Do not have this behaviour among you'. The same function can be attributed to prohibitory questions discussed in ch. 11 and prohibitions communicated through warnings and promises ch. 12. In ch. 13 Huffman covers the prohibitory 'left-overs' that include four different manners by which prohibitions are expressed.

The value of Huffman's contribution consists in his rejection of the *Aktionsart* rule in favour of the verbal aspect approach in his first four chapters (that make up the first main part), but also in chs. 5–6 (at the beginning of the second main part) as well as his comprehensive classification of prohibitions in the NT. But beyond that one would have expected much more verbal aspect theory applied to and discussed with regard to his categories. In particular, the vexed issue of the relationship between verbal aspect and lexis in prohibitive expressions is only shortly mentioned, but not really addressed in his analysis. Also, prohibitions could have been discussed in terms of markedness and in discourse settings. Huffman is already aware of these issues, mentioning them and several others in his section (in ch. 14) on prospects for future research.

Rather than making the classification of prohibitions his main point he could have placed these in an appendix as a resource to be consulted and instead focused on a couple of these more challenging issues. Nevertheless, it remains a fact that Huffman's volume is a solid contribution with its particular fortes.

Jan H. Nylund, Lund University

THOMAS KAZEN, *Scripture, Interpretation, or Authority? Motives and Arguments in Jesus' Halakic Conflicts*. WUNT 320. Tübingen: Mohr Siebeck, 2013. Inbunden. 364 sidor. ISBN: 9783161528934. €119.00.

Detta är en viktig bok som för forskningen om den historiske Jesus framåt (vilket är mer än man kan säga om flera böcker om den historiske Jesus som kommer ut

varje år). Kazen tar sig an konfliktberättelserna om sabbaten, renhet och skilsmässa med avsikt att komma fram till de tidigaste debatterna som lämnat spår efter sig i evangelierna.

Kazens analys utmärker sig genom hans sofistikerade användning av rabbinisk litteratur. Genom att utvärdera relevanta rabbiniska texter kontextualiserar han åsikterna som tillskrivs Jesus och drar slutsatser om utvecklingen av Jesus-traditionerna. Detta låter inte så nydanande, förstås. Ända sedan Strack-Billerbeck har Jesusforskare lyft fram judiska texter, inklusive rabbiniska texter, som jämförelsematerial. Kazen kritiserar dock sådana arbeten som ger en lång lista av möjliga paralleller utan att hjälpa läsarna att urskilja vad som är relevant. Man kan dock, tycker jag, uttrycka uppskattning för Stracks och Billerbecks gedigna arbete som skedde då antisemitiska stämningar var vanliga bland nytestamentliga exegeter. Att det pågående arbetet ”The New Testament Gospels in Their Judaic Contexts” har samma approach kan dock med rätta kritiseras. Kazen hävdar att många stora Jesusforskare helt enkelt inte behärskar det rabbiniska materialet eftersom de inte använder sig av ordentliga metoder för att utvärdera det. Det finns några undantag såsom Peter Tomson, Lutz Doering och David Instone-Brewer. Kazen har dock inte mycket positivt att säga om den inflytelserike John P. Meiers forskning om Jesus och lagen (vol. 4 av *A Marginal Jew*). Denne ignorerar till stor del de rabbiniska texterna (s. 72). Enligt egen utsaga använder sig Meier bara flyktigt av dem (”a quick glance forward”). Dessutom använder sig Meier, som så många andra, av de traditionella äkthetskriterierna för att komma åt den historiske Jesus vilka Kazen hävdar är förlegade (”his methodology belongs to an earlier phase of historical Jesus research”, s. 12).

Kazen diskuterar också ”social memory theory” som blivit populär. Dess värde ligger framför allt i att visa på svårigheterna i försöken att spåra autentiskt material. Den approach som Kazen förespråkar – och som är ytterligare en anledning till att hans bok skiljer sig från många andra – är att undersöka *varför* en tradition uppkommer: ”If we are looking for the historical Jesus we should *not* primarily be looking for the *original* sayings, but for *hypotheses* about possible traditions and events behind extant sayings and narratives, which have a superior *explanatory value* for the shape, function and interpretation of the present form of the saying or narrative” (s. 28, kursivering Kazen). Denna infallsvinkel är givande och gör att undersökningarna blir spännande. Ibland påminner Kazens arbete om ett detektivarbete då han låter läsarna få följa varje steg han tar och denna recen-sent fann det ibland svårt att lägga ifrån sig boken. Men ibland dyker argument upp som påminner mycket om ”gamla” kriterier, t.ex. att avsaknaden av kristologiska tolkningar pekar på att en tradition är tidig, vilket påminner om dissimilaritetskriteriet. Här kan även nämnas referens till ”multiple use” av en utsaga vilket talar för dess tidiga ursprung (s. 108) som låter som kriteriet ”multiple attestation”. Även om de traditionella kriterierna inte är styrande för Kazen, finns de ibland med i bakgrunden. Detta breda grepp gör dock att analysen överlag blir övertygande.

I kap. 1, ”The new turn: development of halakic reasoning” (s 31–48), utlägger Kazen den senaste forskningen om hur *halakah* har utvecklats inom judendomen under andra templets tid och hänvisar t.ex. till Adiel Schremer, Daniel Schwartz

och Vered Noam. Han lyfter fram Aharon Shemeshs förklaringsmodeller för att förstå relationen mellan *halakah* i Dödahavsrollarna och rabbinisk litteratur, en utvecklingsmodell som pekar på utvecklingen från en prästerlig (Qumran/saddukeer) tidig *halakah* till en rabbinisk. Från ett annat perspektiv reflekterar rabbinisk litteratur tidiga debatter mellan prästerliga grupper och fariseer. Olika lagfrågor kan utvärderas utifrån dessa modeller, vilken som passar bäst skiftar från fall till fall. I Kazens presentation av Shemeshs modeller förblir det dock något otydligt hur dessa två modeller förhåller sig till varandra. Kazen lyfter också fram utvecklingen av exegetiska tolkningsprinciper från enkla (*a minore ad maius* och analogi) till mer avancerade metoder, som leder till tolkningar som ligger längre från den uppenbara meningen i texten. Att hitta dolda meningar i texten är därför en senare utveckling. Han medger emellertid att Filon är ett tidigt exempel på detta. Man kan däremot undra varför Kazen inte tar upp *pesharim* från Qumran, som ju är tidiga tolkningar av dolda meningar i skriften. En mindre negativ detalj är att Kazen använder termen "sectarian" utan definition. Även om Kazen här antagligen syftar till Qumranrörelsen är det otydligt eftersom fariseerna också skulle kunna ses som en sekt. Efter denna genomgång tar sig Kazen an konfliktberättelserna angående sabbaten, renhet och skilsmässa varav de två första delarna utvärderas nedan.

För alla nytestamentliga texterna gör Kazen redaktionskritiska analyser som ligger till grund för jämförelserna med judisk litteratur. Han spårar kärnor i konflikterna kring helande och brytande av ax på sabbaten, medan han antar som många andra att de narrativa inramningarna är senare konstruktioner. Jesus uppfattningar i frågorna om sabbaten kan ses utifrån pågående debatter om lagobserans. Slutsatserna är inte nya, men han presenterar konflikterna inom kontexten för hur judisk *halakah* utvecklats vilket gör att hans slutsatser är väl underbyggda. Läsaren får ta del av ett stort rabbiniskt material som är relevant. Att plocka ax bör ha setts som olovligt av andra auktoriteter. Jesus argument för att plocka ax framstår som mycket basalt och "is hardly exegesis" (s. 103), vilket talar för dess tidiga ursprung. Jesus poäng är att mänskliga behov såsom hunger går före sabbatslagen, vilket utsagan i Mark 2:27 uttrycker (om att sabbaten är gjord för människan). Detta är ett exempel på en traditionell, tidig "realistisk" lagtolkning. Det fanns olika uppfattningar om man fick försöka bota en person under sabbaten som inte var livsfarligt sjuk. Jesus uppfattning sammanfaller med en äldre och enklare syn på sabbaten som Kazen spekulerar var vanlig bland vanliga bybor och i en krets bland fariseerna. En intressant poäng är att exemplet om ett djur som fallit i en grop utgör ett allmänt känt skolexempel om sabbatsregler. Kazen hävdar att folk i allmänhet skulle veta att man inte drar upp ett djur, men däremot en människa, som det står i Damaskusskriften (fast det finns en debatt angående användning av redskap). En viktig poäng är att Jesus inte ger uttryck för någon gudomlig auktoritet utan att hans lagtolkningar är tidstypiska.

Vad gäller renhetsfrågor är Kazen en världsledande expert som redan skrivit utförligt i ämnet. Denna gång fokuserar han på debatten kring mat och renhet i Markus 7 och paralleller som har formen av en konfliktberättelse. Han tar även upp kritiken mot fariseernas syn på renhet gällande käril och jämförelsen av fariseerna med gravar (vitkalkade eller dolda). Han förklarar olika former av orenhet

ingående med tonvikt på utvecklingen av lagarna för dessa. Intressant är till exempel att associationen mellan döda kroppar och orenhet är en sen syn som uppkommer genom persiskt inflytande. Kazen förklarar i detalj utvecklingen av handtvätt; fariseernas tradition utvecklades utifrån bibliska lagar (3 Mos 11:32; 15:11) som svar på den nya strikta trenden med dopp före måltiderna, vilket enligt Kazen syns i texterna från Qumran (s. 163, 176). Qumrantexterna är dock, enligt mig, inte så entydiga vad gäller ett dagligt dopp som Kazen hävdar. Enligt Kazen kan uttalandet om *korban* i sak kan gå tillbaka till Jesus (s. 179–80) men kontrasten mellan Guds och människors lagar speglar senare kristen polemik. För Mark 7:15 ger Kazen en relativ tolkning, som han gjort tidigare, och han avfärdar ingående olika forskares (såsom Furstenberg, Booth och Avemarie) alternativa tolkningar i frågan. I Mark 7:15 framhäver Jesus värdet av inre renhet, ”i hjärtat”, jämfört med rituell renhet, yttre renhet, dock utan att Jesus förkastar rituell renhet (s. 191). Kazen finner samma poäng bakom kritiken mot fariseerna i traditionerna om kärll och gravar. Narrativen kring kärnan, Mark 7:15, har däremot vuxit fram i efterhand, inklusive de moraliserande tongångarna i dessa. Att ställa yttre och inre renhetsideal mot varandra påminner ju inte om någon realistisk halakisk tolkning, men här syns istället ”a prophetic attitude bent on social criticism” (s. 194). Inre renhet för Jesus handlar om social och ekonomisk rättvisa (s. 288). Kazen kopplar inte ihop Mark 7:15 specifikt med debatten över handtvätt: ”I have repeatedly emphasized that all textual narratives are literary creations ... This is not least true for Mark 7:15” (s. 190). Men vad var Jesus ställning i debatten över handtvätt? Finns det en kärna i konflikten som går tillbaka till Jesus? Här hittar inte denna läsare några entydiga svar (trots försök att tolka s. 193 som att en kärna i Mark 7:1–5 kan vara tidig eftersom 7:6–13 är sen). Mot Kazen kan man diskutera om konflikterna kring renhet främst handlar om social rättvisa eller om den kopplingen inte till viss del speglar en senare utveckling. I det halakiska debattklimatet som Kazen målar upp, där man är oense över om man ska bada eller tvätta händerna före måltider, kan det tyckas lite märkligt att Jesus skulle höja upp konflikten på ett högre etiskt plan. Kanske Jesus helt enkelt inte tyckte att man behövde tvätta händerna just för att fariseerna tyckte att man skulle göra det.

Kazens djupgående analyser av Jesustraditionerna och judiska texter är en guldgruva för Jesusforskare och för alla som är intresserade av de judiska halakiska diskussionerna under första århundradet (vilket nytestamentliga exegeter borde vara). Sammantaget utgör också boken en viktig påminnelse om att man inte lättvindigt kan använda antikt material genom att påvisa ytliga kontraster eller likheter. Varje text måste förstås i sitt sammanhang som en del i den pågående diskursen. Kazens *Scripture, Interpretation, or Authority?* borde vara en självklar läsning för forskare och för avancerade studenter som vill lära sig mer om den historiske Jesus i hans miljö.

Cecilia Wassén, Uppsala universitet

JUDITH M. LIEU, *Marcion and the Making of a Heretic: God and Scripture in the Second Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. Hardcover. XVI + 502 pages. ISBN: 978110702904. £70.00/\$110.00.

This momentous study is the fruit of Judith M. Lieu's twenty years of fascination with Marcion and his legacy. An introductory chapter surveys scholarship (1–7)—above all, seminal studies by Harnack and their influence. Lieu also lays out the problem of the different Marcions presented by antiheretical authors (7–9), and her goal of ascertaining what can be known about Marcion in his second-century context (9–11). Part I (chs. 2–7) analyzes the polemical witnesses to Marcion, Part II (chs. 8–10) Marcion's writings, and Part III (chs. 11–15) his life and theology. A brief summary (ch. 16), an extensive bibliography, and two indices (ancient authors and sources, and subjects) complete the volume.

With the aptly chosen term *Making* in the book title, Lieu does not, of course, imply that Marcion was a heretic, but conveys, rather, her purpose in Part I (“The polemical making of Marcion the heretic,” 13–180) of tracing the various allegations laid against him during the second, third and later centuries. She argues persuasively that one cannot hope to arrive at an accurate (if partial) understanding of Marcion without, first, carefully weighing the agendas of those who so vehemently criticized him. This painstaking, prerequisite investigation is indispensable because “the Marcion who is met on the pages of his various opponents is a Marcion constructed by the rhetoric of each author” (9). Chapters 2–7 analyze separately (and occasionally comparatively) the Marcions portrayed by Justin Martyr, Irenaeus and Tertullian, as well as later authors, including Ps.-Hippolytus of Rome, Epiphanius, Clement of Alexandria, Origen and Ephraem.

Since the accounts of Marcion's theology and writings differ significantly, and since each of those accounts bequeaths interpretive uncertainties, scholars must be cautious about to what extent the historical Marcion's views and writings can be reconstructed. Even individual heresy-hunters often present not one but two irreconcilable caricatures, perhaps due to clumsy collecting of disparate sources (94–96, on Ps.-Hippolytus; 110–15, on Epiphanius) or a desire to depict Marcion as duplicitous or disingenuous. Further complicating matters is the tendency of some polemicists (Irenaeus, Tertullian and Ephraem) to conflate several different opponents' views. For example, “[t]hroughout, it is the rhetorical needs of his [Ephraem's] argument that drive Ephraem, not any desire to portray accurately the precise relationship between their [Marcion, Bardaisan and Mani's] positions” (157).

Part I is the longest of the book's three parts: Lieu's detailed, informative and masterfully presented analyses aptly censure some scholars for too quickly reconstructing Marcion's oeuvre and thought without adequately grappling with the tendencies of his purported witnesses. Some modern scholarship, Lieu alleges, uncritically harmonizes divergent portrayals of Marcion, thereby inscribing and spawning misunderstandings. Perhaps intentionally, Part I leaves the impression that much remains unresolved. Time and again in Parts II and III, Lieu tackles particular interpretive questions, earning rich dividends on groundwork she laid in Part I.

In Part II, Lieu holds that Marcion's "Gospel" "followed the same structure and sequence of textual units as canonical Luke, but ... may have lacked some of the passages and verses now part of the latter" (209). Accordingly, "Marcion did edit the version of the written Gospel that he received, although arguably not to such an extent as his opponents believed" (209). This conclusion correlates with Lieu's innovative proposal that Marcion's rather lightly redacted "'Gospel' is in many ways *neutral*: It can only have served to inspire and support his system to the extent that he *interpreted* it" (209, emphases added). Lieu can thus explain how Marcion's detractors could use copious parts of his Gospel against him to certify Jesus' humanity and continuity with Old Testament prophecies: an inconsistent (and partially non-Marcionite) Gospel text would readily allow for such rebuttals (210–11, 221–22). For example, it would be mistaken to generalize that Marcion "systematically remove[d] all references to 'Old Testament' figures" from his Gospel: a striking counterexample is the presence of Moses and Elijah at Jesus' transfiguration, which Tertullian, Epiphanius and Ephraem deride as a contradictory inclusion (230). Above all, what may have separated Marcion from his eventual critics was not only use of different Gospel passages but also different *interpretations* of the *same* (or similar) Lukan materials (232).

As Lieu points out, the type of editing Marcion did produce Luke and other Gospels; it was, in fact, typical of how Christ-believers edited gospel materials (for example, the secondary endings of Mark and John): "redaction and 'correction' were widespread textual strategies in the second century, and there is no good reason for excluding Marcion from their exercise" (203). Lieu does not ascribe all differences between Marcion's Gospel and canonical Luke to the former's redaction, however: certain differences bespeak the editing of Luke *after* Marcion. That said, Lieu demurs from recent attempts to demonstrate that those changes *responded to* Marcion (209). The remainder of ch. 8 examines key aspects of Marcion's Gospel—title, beginning, account of Jesus' death and resurrection, christology, and depictions of God as father and creator (212–33).

Ch. 9 on the *Apostolikon* (Marcion's edition of Paul's letters) concludes that his moderate redaction is similar to that of his Gospel: "Marcion's Paul was evidently not so much a mutilated Paul as an interpreted one ... [H]e appears to be the first to draw from them [Paul's letters] not isolated proof-texts ... but a narrative about Paul and about the revealer" (269). Concerning Marcion's other writing, the so-called *Antitheses*, in ch. 10 Lieu rebuts the conclusions of Gerhard May, who was "over-pessimistic" to question whether it ever existed (275), and of Harnack, that it "must have incorporated every distinctive feature of Marcion's teaching" (276). Insightfully, Lieu finds a precedent for such a writing in how Plutarch used *exempla* and *sententiae* to point out "[t]he Contradictions of the Stoics" (278). Lieu holds that Marcion's *Antitheses* "would appear to establish a set of premises and of examples for reading the 'Gospel'" (283). Moreover, this writing "do[es] assume that the scriptural accounts offer an appropriate foundation for investigating the character of God" (286).

The studies of Marcion's writings lay the groundwork for Part III ("The second-century shaping of Marcion," 291–432) on "Marcion in his second-century context" (ch. 11) and four thematic examinations of Marcion's thought (chs. 12–

15). Ch. 11 discusses how the “parallel life” of Justin Martyr (298–317) “provides something of a template” for understanding “the far more fragmentary and distorted” witnesses to Marcion (298): both Christian teachers came from the east and founded schools in Rome. By discussing “Marcion not just over against Justin but also alongside him,” Lieu counterbalances the heresiological jab that Marcion’s “school” followed his splitting from the “church” (317–22 at 322).

The next four chapters offer abundant insights on principles of Marcion’s thought and their context—on God (323–66), on the Gospel (367–86), on life and practice (387–97), and on the contradictions of the Gospel (398–432). The monograph’s subtitle foreshadows Lieu’s arguments in these chapters that Marcion’s views of God and Scripture need to be understood in their second-century context, and that Marcion took up many philosophical and interpretive problems that several other second- and third-century Christian authors likewise addressed. Furthermore, Marcion and his Christ-believing contemporaries adapted and developed solutions already given in both Hellenistic Jewish and Hellenistic philosophical circles.

Lieu’s approach to contextualizing Marcion strikes a chord with recent studies by Michael W. Williams, Karen L. King, and David Brakke treating “gnostic” writings not as subversive alternatives to the (singular) tradition of the “great church” but as voices that, along with proto-orthodox ones, played a role in shaping ways that Christian thought evolved. According to Lieu, Marcion likewise deserves serious consideration not as a peripheral aberration but as a decidedly Christian (exegetical) voice among many choristers serenading second-century Christ-groups. If one differs from some of Lieu’s finer points, it is only after gaining much from her lucid presentations of the evidence. This important monograph merits careful study.

James A. Kelhoffer, Uppsala University

L. MICHAEL MORALES (RED.), *Cult and Cosmos: Tilting Toward a Temple-Centered Theology*. BITS 18. Leuven: Peeters, 2014. Inbunden. XIV + 429 sidor. ISBN: 9789042930254. €78.00.

Kopplingen mellan skapelsen och templet är det sammanhållande temat för denna antologi, bestående av 24 tidigare publicerade artiklar och separata kapitel ur böcker av kända forskare under 1900-talet. L. Michael Morales, som också är författare till *The Tabernacle Pre-Figured: Cosmic Mountain Ideology in Genesis and Exodus* (2012) i samma serie, är redaktören för denna ”hall of fame” av viktiga röster om kulten och kosmos i Mellanöstern under antiken och i den hebreiska kanon. Det skall dock poängteras att Morales urval är koncentrerat till sådant som ursprungligen har publicerats på engelska. Till exempel har ingen artikel på tyska hittat sin väg in i boken. Sammanfattningsvis kan *Cult and Cosmos* beskrivas som en guidebok för grundläggande akademiska studier om tempelkulten i den hebreiska kanon. Texterna är ihopsamlade för att ledsaga läsaren på en resa igenom en särskild aspekt av det antika Israels religion – nämligen dess kultiska teologi.

Förordet av Morales presenterar bokens innehåll, men är också en inledande diskussion i ämnet, vilket dess rubrik röjer: ”Tilting Toward a P-Centered Theology”. Morales ställer frågan om någon text i hebreiska kanon, med säkerhet, kan identifieras som icke-P med tanke på hur central idén om kulten är i hebreiska kanon. Naturligtvis vill Morales också motivera en sådan här återpublicering av arbeten, och ett huvudskäl är att artiklarna på något sätt har bidragit till att föra forskningen av Gamla testamentets bibelteologi till att ha ett mer kultcentrerat fokus. Morales vill också i sitt förord ge artiklarna i boken ett sammanhang med hjälp av ett brett perspektiv på forskningshistoria om studiet av kulten, med utgångspunkt från Wellhausen. Han förklarar däremot att det återpublicerade materialet är långt ifrån de enda viktiga rösterna i studiet av templet, kulten och kosmos, vilket inte är svårt att hålla med om. Morales beskriver också urvalet som en aptitretare och källa för fortsatta studier av ett ämne där ännu mycket återstår att upptäckas.

Det går alltid att diskutera vilka personer som skall vara inkluderade i denna typ av volym, och i ett avseende saknas en motröst i urvalet. Alla bidragen verkar vara överens om att Eden och dess trädgård ursprungligen, eller senare, uppfattades som det första templet, och blev en inspiration för beskrivningar av senare helgedomar – tabernaklet, Salomos tempel och ett eskatologiskt tempel i framtiden (se t.ex. Hesekiel). Daniel I. Block, med sin artikel ”Eden, A Temple? A Reassessment of the Biblical Evidence” (2013), är en sådan motvikt. Han är inte övertygad om att författaren till 1 Mos 1–3 uppfattade vare sig kosmos eller Eden som ett tempel. Han hänvisar till flera av författarna Morales inkluderar i sin volym, och exempelvis påpekar han en misstolkning av Wenham beträffande verbet *והתהלך* i 1 Mos 3:8.

I vilket fall, artiklarna i Morales bok är välkända. Värdet med att samla ihop dem till en bok är att man i en enda volym kan jämföra och analysera dessa texter tillsammans utifrån det gemensamma ämnet. På det viset är boken i högsta grad en källa för fortsatta studier, speciellt som det finns mycket kvar att utforska, vilket också Morales ger förslag på (ex. tabernaklets/templets förkroppsligande av Guds berg och översteprästernas adamitiska identitet). Ett annat skäl till värdet av denna bok förklaras med att flera av artiklarna är svåra att få tag i, och att det därför är praktiskt att ha dem samlade för läsning i en kurs om gammaltestamentlig teologi och Pentateuken.

Antologin, *Cult and Cosmos*, är uppdelad i tre sektioner: 1) ”Cult and Cosmos”, som ger ett arkeologiskt perspektiv (Albright, Burrows, Lundquist, Clements, Clifford och Stager), 2) ”Cult, Cosmos, and Biblical History”, som är mer textbaserad (Kearney, Vogels, Weinfeld, Wenham, Azevedo, Holloway, Blenkinsopp, Levenson, Luyster, May, Batto och McCarter), och 3) ”Cult, Cosmos, and Biblical Theology” (Eliade, Fretheim, Och, Gorman Jr, Anderson och Fishbane). Med detta upplägg vill Morales visa på en rörelse från arkeologi/komparativt studium av Mellanöstern under antiken till bibelteologi, som pekar på behovet av en multidisciplinär metod, för att i slutändan formulera just bibelteologi om kulten i den hebreiska kanon. Frågan är om det inte är en självklarhet som Morales vill illustrera – att all bra exegetik, och i slutändan bibelteologi, bör bygga på gedigen forskning om bibeltexternas historiska och kulturella kontext.

Denna indelning i tre sektioner är alltså tänkt som progressiv (obs, inte kronologisk), och i min mening intressant, när författarna hänvisar till varandra och ibland är oense i tolkningsfrågor. Ett sådant exempel är Peter J. Kearneys artikel, "Creation and Liturgy: The P Redaction of Ex 25–40", som flera författare i bokens andra sektion refererar till. Varken Weinfeld (s. 150) eller Levenson (s. 232) håller med Kearney om att de sex befällningarna i 2 Mos 25–31 skulle motsvara de sex skapelsedagarna. En annan redaktionell finess i boken är att Morales har markerat den ursprungliga pagineringen i texterna med klamrar, så att läsaren kan hänvisa till källan i vilken respektive artikel ursprungligen är publicerad, istället för till *Cult and Cosmos*.

Beroende på vad man är intresserad av, blir vissa arbeten i boken mer värdefulla än andra. Exempelvis fann jag följande särskilt viktiga och aktuella för mitt avhandlingsarbete om Jes 65–66, listade i den ordning de kommer i Morales bok: John M. Lundquist, "The Common Temple Ideology of the Ancient Near East" (1984); Lawrence E. Stager, "Jerusalem and the Garden of Eden" (1999); Walter Vogels, "The Cultic and Civil Calendars of the Fourth Day of Creation (Gen. 1:14b)" (1997); Moshe Weinfeld, "Sabbath, Temple and the Enthronement of the Lord: The Problem of the *Sitz im Leben* of Genesis 1:1–2:3" (1981); Gordon J. Wenham, "Sanctuary Symbolism in the Garden of Eden Story" (1986); Joaquim Azevedo, "At the Door of Paradise: A Contextual Interpretation of Gen. 4:7" (1999); Joseph Blenkinsopp, "The Structure of P" (1976); Jon D. Levenson, "Cosmos and Microcosm" (1988); P. Kyle McCarter, "The River Ordeal in Israelite Literature" (1973); Terence E. Fretheim, "The Reclamation of Creation: Redemption and Law in Exodus" (1991); Frank H. Gorman, Jr., "Priestly Rituals of Founding: Time, Space, and Status" (1993); Gary A. Anderson, "The Cosmic Mountain: Eden and its Early Interpreters in Syriac Christianity" (1988).

En artikel, som också förtjänar att omnämnas, är Steven W. Holloway, "What Ship Goes There? The Flood Narratives in the Gilgamesh Epic and Genesis Considered in Light of Ancient Near Eastern Temple Ideology" (1991). Holloway redogör för kopplingar mellan båtarna i syndaflodsberättelserna och tempel, men är inte helt övertygande om varje detalj i Salomos tempel som han vill associera med Noas ark. Irving L. Finkels senaste bok, *The Ark Before Noah: Decoding the Story of the Flood* (2014) kan också möjligtvis ifrågasätta några av Holloways slutsatser om arkens form. Även Robert Luyster gör en intressant analys av 1 Mos 1:2 i sin artikel "Wind and Water: Cosmogonic Symbolism in the Old Testament" (1981). Han misslyckas dock, enligt min mening, att visa varför רוח i den versen inte kan syfta på Guds ande. Till sist, ett par av alstren platsar sämre i boken än de övriga, då de förhållandevis lite vidrör bokens huvudtema: Herbert G. May, "Some Cosmic Connotations of *Mayim Rabbim*, 'Many Waters'" (1955) och Bernard F. Batto, "The Reed Sea: Requiescat in Pace" (1983).

Summan av det hela är att *Cult and Cosmos* är en mycket användbar bok, och kan fungera utmärkt som en ingång till studiet om templet och skapelsen. Morales har samlat ihop en rad viktiga engelskspråkiga arbeten som visar progressionen temat har genomgått, trots några svagheter i urvalet av arbeten.

Stefan Green, Åbo Akademi

MARK D. NANOS OCH MAGNUS ZETTERHOLM (RED.), *Paul within Judaism: Restoring the First-Century Context to the Apostle*. Minneapolis: Fortress, 2015. Häftad. X + 350 sidor. ISBN: 9781451470031. \$39.00.

Mark Nanos sammanfattar i introduktionen väl vad målet är med boken *Paul within Judaism*: ”If one might say that the latter oppose the New Perspective for being *too new* for their traditional theological positions to embrace, the contributors to this volume oppose it for being *not new enough*” (s. 5). Med ”the latter” menas traditionella, framför allt protestantiska Paulusforskare. I den fruktbara mylla som uppstod efter inte minst E. P. Sanders, James D. G. Dunn och Krister Stendahls nyläsningar av Paulus, och försök att återvända till den kontext Paulus faktiskt befann sig i, så har mycket intressant forskning uppstått. Den har inneburit att Paulusforskningen i högre grad fått upp ögonen för Paulus judiskhet – inte bara judiska bakgrund. Saul från Tarsos – en hebré född av hebreer (Fil 3:5) – har blivit S:t Paulus, den kristna religionens största missionär. Men som antologins författare på många sätt understryker, och har som grundläggande premisser, finns det många anakronismer i begreppet S:t Paulus, kristen missionär (jfr s. 77 och diskussionen innan). De forskare som medverkar i boken bidrar på ett konstruktivt och teoretiskt medvetet sätt till dessa anakronismer skall kunna brytas ner och omformuleras på ett mer korrekt sätt. I enlighet med de ovan citerade orden av Nanos så vill bokens deltagare än mer kontextualisera Paulus, förstå honom på hans egna villkor, och utifrån hans samtids teologiska sammanhang. Man skulle kunna säga att målet med boken är att genomföra The New Perspective helt konsekvent, beroende på hur man uppfattar detta perspektiv. Åtta spännande och överlag väl genomförda artiklar, från visserligen ganska disparata perspektiv, innehåller volymen. Dessutom skriver Terence L. Donaldson (University of Toronto) en kritisk utvärdering utifrån en mer renodlad New Perspective-horisont, vilket innebär att boken i sin helhet utgörs av nio kapitel.

Magnus Zetterholm (Lunds universitet) inleder med en kritisk utvärdering av hur framförallt normativ kristen teologi påverkar forskningsresultaten, och efterfrågar mer rigorös historieforskning, fri från dogmatik. En sådan forskning kommer kanske inte att leda till de tidigare förväntade resultaten (postmodernerna teorbildningar lär oss åtminstone om vikten av utgångspunkt), utan kommer slutligen att leda till att vi når bättre, säkrare, mindre ideologiskt färgade resultat.

Anders Runesson (McMaster University) problematiserar begreppsapparaten i traditionell (Paulus-)forskning – som ovan antytts är begreppen kristendom och judendom inte bara anakronistiska utan skapar därtill motsättningar som inte fanns inom ”apostolisk judendom”, vilket Runesson (tillsammans med Nanos) vill införa som begrepp istället för urkyrka eller tidig kristendom.

Vad var det egentligen att hålla Torah? Karin Hedner Zetterholm (Lunds universitet) visar i en spänstig artikel, med exemplifiering både från Paulus levnadstid och från vår egen tid, att *halakah* inte handlar om *en* enda väg för att hålla Torah, utan att olika rörelser inom judendomen hade och har olika sätt att hålla Torah på, utifrån tolkning av vilka bud som är viktiga och mindre viktiga vid olika tillfällen. Utifrån 1 Kor 8–10 jämförs och kontextualiseras Paulus råd till icke-judar i en samtida kontext av olika judiska rörelsers sätt att förhålla sig till den omgivande, helleniserade världen.

På ett liknande sätt diskuterar Mark Nanos (University of Kansas) Paulus syn på omskärelse i kontexten av hur olika judiska grupper förhöll sig till denna rit när en vuxen icke-judisk man försökte att hålla Torah. Var det självklara steget att låta omskära sig, eller kunde det finnas andra vägar? Som intressant och logisk parallell lyfter Nanos fram berättelsen från Josefus om kung Izates, en icke-judisk kung som försökte leva efter Torah. Paulus argumentation är inte olik den Eleasar använder när han betonar *pistis* – tro(het) gentemot Gud som väg för icke-juden, emedan denne redan befinner sig i Kristus. Nanos för i detta sammanhang en intressant diskussion med E. P. Sanders begreppspar *getting in* och *staying in* som problematiskt emedan tro(het) i denna kontext betyder väldigt olika saker för jude resp. icke-jude.

Vilka är då egentligen de där hedningarna-i-Kristus? Den frågan ställer och utforskar Caroline Johnson Hodge (College of the Holy Cross) på ett förtjänstfullt sätt utifrån olika tematiseringar i Paulus brev, med dess olika klangbottnar av renhetslagar, av Esras brottnings med likande frågeställningar etc. Johnson Hodge påpekar utifrån feministisk teori att Paulus inte så mycket beskriver som skapar (describe/prescribe, jfr s. 170) en icke-judisk identitet, som inte kan beskrivas med den anakronistiska termen ”kristen”, utan snarare som att Paulus i sin beskrivning har hittat ”ett sätt för en trogen jude att spela sin roll i berättelsen om Israels frälsning” (s. 173). Icke-juden lämnar någonting för att på ett annat sätt än en jude ställas i nära relation med JHVH genom Jesus, Messias.

Neil Elliot (redaktör, Fortress Press) brottas i sin artikel med de försök som gjorts att läsa Paulus i ett nytt ljus av ett antal nyare forskare, men som alla har haft en underliggande essentialistisk syn på kristendom (som därmed blivit anakronistisk) respektive judendom på ett eller annat sätt latent i sina resonemang. På flera nivåer analyserar Elliot vad diasporajudendom i det romerska imperiet innebar – och kontrasterar det med artiklar av Jörg Frey (2007), Bruce Malina och John Pilch (2006) respektive John Barclay (1996). Dessa olika infallsvinklar (i sig själva av varierande kvalitet enligt Elliot) skapar en mångbottnad artikel om judisk identitet, likaväl som vilken identitet som helst i det romerska imperiet.

Kathy Ehrensperger (University of Wales) analyserar Paulus utifrån två perspektiv; dels hur Paulus syn på kvinnor som den kommer till uttryck i framförallt I Korinthierbrevet förhåller sig till judiska (även fariseiska) könsroller. Dels analyseras Paulus utifrån det senare uppkomna perspektivet att det icke-judiska sättet att leva är idealet för ett liv i Kristus, vilket jämförs med det imperialistiska Roms sätt att hålla nere uttryck för andra former av liv än den härskande (manliga) elitens. Ehrensperger sätter bland annat fingret på de tendenser att läsa in förtryckande könsmönster från judendomen som helt enkelt inte finns där (jfr s. 259) hos Paulus, samt sätt latent i forskningen att läsa Paulus med en form av ”imperialistiska” ögon, där icke-judisk efterföljelse av Kristus är normen (s. 275 för sammanfattning).

Bokens respondent Terence Donaldson avslutar så boken med en stringent kritisk utvärdering utifrån The New Perspectives horisont. Det är en intressant diskussion som följer, inte minst i ljuset av Mark Nanos inledning som kommenterar Donaldsons kritik. Diskussionen gäller två saker; om judiska perspektiv på frälsning för hedningarna, som en slags återställelse-teologi, där hedningarna pil-

grimsvandrar till Jerusalem etcetera, samt till vilken grad dessa hedningar skall iakttaga Torah i sina liv. Donaldson och artikelförfattarna är inte överens (s. 286), vilket ger en spänst till boken, och öppnar upp för fortsatt intressant forskning. I inledningen av boken kommenterar Nanos detta faktum med att Donaldson efterlyser djupare forskning, och artikelförfattarna har på andra ställen börjat bedriva den (s. 26). Detta sätter också upp frågan om gränsdragning inom forskningen. De forskningsrörelser som kallas *New Perspective on Paul* och *Paul within Judaism* rör sig inom samma område, söker ibland samma forskningsområden (jfr s. 26). Donaldson diskuterar dessa gränsdragningar, och ställer upp viktiga frågor, till exempel: Om Paulus är "within Judaism", betyder det att församlingarna med icke-judar också var "within Judaism" (s. 300)?

Boken som helhet belyser och spetsar till dessa frågeställningar på ett fruktbart sätt. Att man efteråt ifrågasätter tidigare gränsdragningar inom Paulusforskningen måste man ur ett *Paul within Judaism*-perspektiv se som ett lyckligt utfall.

Martin Landgren, Lunds universitet

CAROL A. NEWSOM OCH BRENNAN W. BREED, *Daniel: A Commentary*. OTL. Louisville: Westminster John Knox, 2014. Inbunden. LIV + 416 sidor. ISBN: 9780664220808. \$50. Häftad. ISBN: 9780664260163. €35.00.

Old Testament Library (OTL) har en lång tradition bakom sig med många betydelsefulla kommentarer. Sedan flera år pågår en förnyelse av serien, och år 2014 kom Carol Newsoms utläggning av Daniels bok som ersättare för Norman W. Porteous kommentar från 1960-talet. Hon har skrivit den tillsammans med Brennan W. Breed, som bidragit med receptionshistoriska översikter.

Carol Newsom är en etablerad gammaltestamentlig forskare med sin speciella profil. Hon är väl orienterad i dagens bibelvetenskapliga diskussion och har särskilt intresserat sig för postkoloniala och feministiska studier.

Hennes kommentar till Daniels bok följer i stort mönstret för OTL. Efter en längre inledning med de vanliga isagogiska frågorna följer den egentliga kommentaren med översättning, noter, innehållsöversikt och löpande kommentar av texten. Inriktningen är historisk. Newsom förutsätter kunskaper i arameiska och hebreiska, men de ord som citeras återges i transkriberad form. Några exkurser finns utspridda i boken. Så långt är kommentaren klassisk i sin uppläggning. Det nya är de receptionshistoriska avsnitt som följer varje kommenterat avsnitt.

Danielsbokens texthistoria är speciell, och Newsom och Breed i inledningen ett resonemang kring detta. Hon följer i sin utläggning den masoretiska texten men är väl medveten om att textfynden från Qumran har gett varianter som – enligt gängse datering av boken – ligger bara ett femtiotal år efter bokens tillkomst. Hon konstaterar i samband med detta att redigeringen av Daniels bok rimligen har gått ganska snabbt. Och hon talar genomgående om bokens författare i pluralis.

Daniels bok är ingen lättkommenterad skrift, men Newsom och Breed har gett oss ett arbete som säkert kommer att stå sig länge. De traditionella frågorna behandlas på ett föredömligt sätt med tydliga resonemang och i dialog med andra

forskare. Visserligen kommer en del att vara kritiska till hennes sena dateringar, men det är troligen omöjligt att skriva en kommentar till Daniel som blir allmänt accepterad när det gäller just dateringsfrågorna.

Mycket i Newsoms kommentar är naturligt nog sådant som finns i många andra kommentarer; det hör till genrens villkor. I den meningen är kommentaren knappast omvälvande. Det nya är Breeds bidrag med de receptionshistoriska översikterna. Det är något nytt, och det inslaget är det verkligt förnyande med Newsoms arbete. När hon bad Breed att komplettera framställningen med dessa översikter breddade hon också serien på ett hälsosamt och givande sätt.

LarsOlov Eriksson, *Johannelunds teologiska högskola*

MAREN NIEHOFF (RED.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*. JSRC 16. Inbunden. 378 sidor. Leiden: Brill, 2012. ISBN: 9789004221345. €148.00.

Intresset för likheter mellan det grekiska litterära arvet och Bibeln är inte nytt men förnyat, såsom det framkommer av denna boks omfattande litteraturförteckningar, och såsom det också framkommer av temat för detta nummer av *SEÅ*. Detta förnyade intresse tar dock en något annorlunda riktning i *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*. Medan (den religionsvetenskapliga) forskningen tidigare studerat Homeros inverkan på judendomen respektive på den tidiga kristendomens framväxt, och därmed behållit fokus på de två religiösa traditionernas utveckling, ligger intresset i denna bok istället på de tolkningsmetoder samtidens lärda använde på antikens två stora litterära samlingar, Homeros och den hebreiska Bibeln.

Antologins redaktör specificerar således bokens tre utgångspunkter: (a) avgränsning till Homeros skrifter och (den hebreiska) Bibeln, (b) med uppgiften att studera det sätt på vilket uttolkningen av Homeros skrifter respektive Bibeln bedrevs (c) i syfte att undersöka eventuellt utbyte mellan uttolkarna av respektive textsamlingar. Boken karakteriseras därmed av metodologisk bredd representerad i det tvärvetenskapliga författarurvalet som presenterar skilda perspektiv på och djupdykningar i ämnet.

Boken är indelad i tre större tematiska avsnitt. Först ges en kortare inledning bestående av fyra artiklar som tar upp metodologiska överväganden genom att reflektera över relationen mellan kanon, kontext och kollektiv identitet. Därefter kommer två sektioner om sex artiklar var som studerar verk som på olika sätt relaterar till Homeros och/eller Bibeln, den första sektionen med fokus på lärda uttolkare som skrev på grekiska, och den andra med fokus på dem som skrev på hebreiska och/eller arameiska. I det följande vill jag presentera tre aspekter i boken, som jag ser som särskilt förtjänstfulla, och också hänvisa läsaren, som vill ha en sammanfattning av artiklarna, till den utmärkta synopsis Maren Niehoff inleder med (s. 3–14).

För det första erbjuder boken en välkommen reflektion över begreppet ”kanon” samt föreslår ett alternativt begrepp som överbryggat skillnaden mellan religiös kanon och litterär sådan, nämligen begreppet ”foundational texts”. Redan i första sektionen definieras begreppet enligt tre kriterier: de är grundläggande för

bildningen, är föremål för omfattande uttolkning och är texter som skapar och stärker den kollektiva identiteten i samhällen där de traderas (M. Finkelberg, s.15). Emedan både Homeros texter och Bibeln möter dessa kriterier, är det särskilt fängslande att notera de många beröringspunkterna dem emellan. G. Darshan visar exempelvis hur standardiseringen av Homeros texter i 24 böcker, efter grekiskans 24 bokstäver, hade en direkt inverkan på standardiseringen av den hebreiska Bibeln i 24 böcker. Därmed sattes de hebreiska skrifterna i nivå med samtidens mest auktoritativa litterära samling, samtidigt som antalet texter, som kunde få plats i denna auktoritativa samling, starkt begränsades.

Den andra punkten, som är särskilt framträdande i denna antologi, är det sätt varpå antologin fördjupar insikten om Homeros texter och den alexandrinska skolans oerhörda betydelse för utvecklingen av den grekiska kulturen, men också deras inverkan på judiska och senare kristna lärda tänkare och teologer fram till det bysantinska rikets fall. Homeros lästes under århundranden i de grekiska skolorna där hans texter åtnjöt så stor auktoritet att filologisk rekonstruktion av de homeriska texterna hade direkt inverkan på tillkomsten av den första grekiska grammatikan, och trohet mot Homeros likställdes med trohet mot det grekiska språket (F. Pontani). På liknande sätt var Homeros en grundläggande del av den kristna bildningen då det var angeläget att presentera kristendomen som en tradition som vittnar om lärdom i likhet med den klassiskt grekiska (G. Stroumsa). Men medan Homeros representerade klassisk bildning, representerade Bibeln tron, den gudomliga sanningen och instruktionen för hur var och en ska leva sitt liv. Denna skillnad möjliggjorde att Homeros undervisades i kristna skolor under århundraden.

För den mer textkritiskt intresserade läsaren finns artiklarna om de alexandrinska lärdes metodologiska principer i arbetet med Homeros och andra grekiska texter: R. Nünlists artikel om specifika metodologiska principer (*topos didaskalikos* och *anaphora*) på vilka Aristarchos från Samothrake byggde sin omfattande kommentarserie till klassiska grekiska texter, eller de sätt som filologerna i Alexandria använde tecken (*semeia*) i arbetet med texterna, som sedan Origenes tog över i arbetet med variation i manuskriptversionerna till den hebreiska Bibeln (F. Schironi).

Den alexandrinska skolans inverkan på de judiska lärde i Alexandria presenteras konkret i två artiklar som lyfter fram Filon och hans typiskt alexandrinska sätt att tolka de judiska skrifterna. Niehoff analyserar Filons metoder i jämförelse med Plutarchos arbete med Homeros texter och framhåller att dessa båda platonismens försvarare var först med att förena platonisk tradition med Homeros genom bruket av Aristoteles litterära teknik. K. Berthelot utvecklar denna tanke vidare och visar hur Filons intresse för att försvara Homeros mot Platons kritik gick hand i hand med hans intresse att försvara de bibliska texterna mot densamma.

Den alexandrinska skolans påverkan är tydlig i andra sammanhang också: den inspirerade den rabbiniska skolan till den specifika tolkningen av Bibelns texter (Y. Paz, I. Rosen-Zvi och Y. Furstenberg), den inspirerade den exegetiska polemiken, som de tidiga kristna kyrkofäderna riktade mot judarna och deras påstådda ”misstolkning” av sina egna skrifter (S. Weisser), samt i det bysantinska rikets sista tid. I den grekiska översättningen av delar av den hebreiska Bibeln (*Graecus*

Venetus) får den kristna kanon en ”homeriserad” bibeltext i det att översättaren använde Homeros, från klassisk grekiska avvikande, språk i syfte att illustrera skillnaden mellan arameiska och hebreiska i sin översättning av Daniels bok (C. Aslanov).

En tredje punkt jag vill lyfta fram är det faktum att antologin drar blicken till den livsmiljö inom vilken respektive kanon traderades, snarare än till själva kanons innehåll. Det framstår tydligt i hela antologin att texterna tolkas i en levande starkt text- och kommentarcentrerad miljö från Alexandria till Jerusalem och bortanför, där de lärda uttolkarna av Homeros respektive Bibeln tycks använda emellanåt identiska medel för att uppnå egna mål. Denna miljö tas särskilt upp som en fråga om metod i Y. Moss artikel som visar att forskarsamhället idag utgår ifrån en gemensam kulturell miljö, som både de alexandriska och de jerusalemitiska lärde delade och påverkades av, snarare än från idén att det var de grekiska lärde som utövade inverkan på de lärde i Jerusalem. Men det är just på denna punkt som en viss frustration uppstår hos läsaren, en känsla av diskrepans i boken.

Även om grundtanken om en kulturell miljö i vilken den homeriska vetenskapen och den bibliska frodades hand i hand är välkommen som en utgångspunkt, som ett betraktelsesätt, blir det svårt att föreställa sig fullständig jämställdhet mellan de lärda traditionerna. Detta särskilt mot bakgrund av de många exempel artiklarna i boken ger på mer eller mindre direkt inverkan från Alexandria mot nordväst, från Homeros mot Bibeln i både judiska och kristna sammanhang.

Slutligen, det jag saknar i denna antologi är en artikel om den babyloniska judendomens kontakter med den alexandriska texttolkande excellensen. Att lärda judar i Alexandria var påverkade av Homeros lärde och delade samma kulturella, textcentrerade miljö, är ett faktum. Att de lärde i Jerusalem var väl bekanta med den alexandriska Homeros-exegetiken är i vissa avseenden ställt bortom all tvivel. Däremot är frågan om den babyloniska judendomen exponering för den hellenistiska Homeros-skolan inte avgjord, men refereras till indirekt här och där i boken.

I sin helhet var denna bok en sann njutning att läsa. Artiklarna är tydliga och fokuserade på antologins grundfrågor, som löper som en röd tråd igenom hela boken. Antologin ger en kärnfull presentation av arbetet med de texter som har haft så avgörande påverkan på den västerländska idéhistorien, och gör detta från så olika vetenskapliga perspektiv. Med detta demonstrerar antologin värdet i och nödvändigheten av att lära av varandra, de skriftlärde emellan i Alexandria och Jerusalem under antiken, liksom forskare emellan i vår egen bokkunniga tid.

Blaženka Scheuer, Lunds universitet

KURT L. NOLL, *Canaan and Israel in Antiquity: A Textbook on History and Religion*. London: Bloomsbury T&T Clark, 2013. 2 uppl. Häftad. 356 sidor. ISBN: 9780567204882. \$42.95.

K. L. Noll är Associate Professor vid Brandon University, Kanada, och hans bok är redan inne på sin andra upplaga (den första kom 2002). Enligt baksidestexten är den gamla upplagan reviderad och genomgången med bl.a. hänsyn till de sen-

aste arkeologiska rönen. Den första upplagan tycks ha fått ett entusiastiskt mottagande, vilket förmodligen är anledningen till att en andra upplaga kommer efter bara lite drygt tio år. Och entusiasmen kring boken är inte svår att förstå.

Boken vänder sig enligt förordet till den läsare som ännu inte har stött på det akademiska studiet av den antika världen och den antika Främre Orienten. En lite mer avancerad läsare undrar då först vad utbytet ska bli av en introduktionsbok som förutsätter låga eller inga förkunskaper. Men det visar sig att denna deklaration av den tänkta målgruppen är i anspråkslösaste laget; Noll har skrivit en gedigen introduktion till antik historieskrivning med avseende på Främre Orienten, som enligt min mening kan användas på avancerad nivå. Att jag karaktäriserar boken som en introduktion till ”antik historieskrivning” är för att Noll diskuterar just vad det innebär att använda framför allt de bibliska texterna som historieskrivning i modern bemärkelse – något han menar inte är görbart, eftersom den antika kategorin historia innebär något helt annat än den moderna förståelsen av vad historia är. Framför allt har detta att göra med historieskrivarens ambition att förmedla vad som är sant; en antik historieskrivning var framför allt, menar Noll, ett spektakulärt försök att roa eller retoriskt övertyga läsaren, och kan liknas vid våra dagars historiska romaner. Historieskrivning som underhållning, kort sagt.

Nolls poäng är att de bibliska texterna inte är skrivna för att fungera som sanningshaltig information i den bemärkelse vi förväntar oss, och att vi därför får se upp så att vi inte hamnar i de gamla vanliga anakronistiska fällorna. Och liksom vi måste vara medvetna om detta, påpekar Noll också att vi måste vara medvetna om att Gamla testamentet/den hebreiska Bibeln – den enskilt viktigaste skriftsamling vi äger från denna tid – inte är en bok utan en antologi bestående av flera böcker eller skrifter, och att vi därför inte får läsa den som en bok i modern bemärkelse. Denna diskussion, som i förstone kan verka självklar, är en mycket stor fördel, eftersom en så pass gedigen diskussion av denna problematik ofta saknas i de introduktionsböcker som studenter möter för första gången, och för den delen även i böcker på mer avancerad nivå. Utan en grundläggande förståelse av det diametralt annorlunda syftet bakom de antika texterna – deras intentioner och deras sanningsanspråk – är det svårt att inte läsa dem som man skulle ha läst ett modernt historiskt verk.

En annan stor förtjänst hos Noll är det komparativa perspektivet. Det är nu knappast något ovanligt i litteratur av detta slag, som behandlar det gamla Israels relation till sina omgivande kulturer och folk. Men vad som sticker ut i Nolls bok är att Israel (som folk och som geografisk enhet) inte står i förgrunden, utan snarast i bakgrunden av framställningen. Det är direkt kopplat till Nolls syn på de bibliska texterna som historiografi och som ”segrarnas litteratur”, och som därför egentligen inte är den naturliga utgångs- och jämförelsepunkten om man vill söka teckna en så heltäckande bild som möjligt av den historiska situationen. (Detta kan t.ex. jämföras med Albrights bibelarkeologi, där Bibelns sanningshalt förut-sattes, och där sedan bibelarkeologin hade som uppgift att ge belegg för denna sanningshalt – ett motsatt perspektiv är alltså att, som Noll, låta de bibliska texterna få träda i bakgrunden och deras bevisbörda därmed i förgrunden.)

Det finns naturligtvis saker att invända mot i Nolls bok. Många argument och resonemang är spekulativa och tillspetsade. Ett sådant är det avsnitt där Noll

diskuterar religiös tro och religiös erfarenhet, i förhållande till vad som kommer till uttryck i texterna. Han kommer då in på gudsbegreppet, och vad det kan sägas betyda att antikens människor var religiöst troende, att de trodde på en gud (eller flera gudar). Noll menar att en gud, eller kanske snarare en gudsbild, är en direkt konsekvens av två förhållanden: 1) våra hjärnor, som är biprodukter av det mänskliga släktets utveckling, och 2) de socioekonomiska och historiska förhållanden vi befinner oss i. Det påminner om Feuerbachs tes: gud är inget annat än en direkt avspiegling av våra mänskliga förhållanden, en projektion av våra mänskliga behov. Nu är inte detta en religionsfilosofisk bok, och det hade därför varit förtjänstfullt om Noll avstått från denna typ av diskussioner, och lämnat metafysiken i fred. Noll menar vidare att religionen genomsyrade de antika samhällena, men snarast på en organisatorisk nivå, och inte i bemärkelsen personlig tro. Religionen upplevdes i de flesta sammanhang som en uppsättning sociala regler eller pålagor. Men precis som spekulationer kring hur våra mänskliga hjärnor fabulerar ihop en gudstro eller inte, hör inte denna typ av gissningar kring hur religion "upplevdes" av antikens människor hemma i en sådan här bok.

För att återkomma till frågan om historieskrivning och anakronismer, slår Nolls ambition att avvisa anakronistiska tolkningar ibland tillbaka på honom själv, eftersom de i mina ögon leder till orimliga slutsatser. I diskussionen kring hur Gamla testamentet/den hebreiska Bibeln "antologiserades" konstaterar Noll att det, som alla vet, finns upprepningar och motsägelser av olika slag i texterna. Noll pekar på att det inte finns en enhetlig Torah, utan att den finns utspridd i flera olika delar i t.ex. Exod 21–23 (förbundskoden) och Lev 17–26 (helighetskoden) med sinsemellan olika karaktärer (Noll talar till och med om "flera Torahs"). Detta skulle vara ett tecken på att de som kopierade och antologiserade denna litteratur inte avsåg att den skulle vara religiöst auktoritativ, eftersom de då hade sett till att antologin vore enhetlig, med ett tydligt religiöst budskap. Att skrivare redigerade och gjorde ändringar i texterna är alltså beviset på att dessa texter inte ägde religiöst auktoritativ status. Frågan är om inte Noll själv gör sig skyldig till den anakronism han varnat för: att läsa Bibeln (eller i detta fall närmare bestämt Gamla testamentet/den hebreiska Bibeln) som en bok, och inte just som en antologi. Och bara det faktum att texterna traderades måste väl anses tyda på att texterna var normerande eller auktoritativa för en viss religiös grupp, och att tradingen inte bara skedde som ett tidsfördriv i största allmänhet.

Oaktat dessa anmärkningar är Nolls bok verkligen att rekommendera. Den är gedigen och ärlig, och Noll driver tydligt sina egna uppfattningar på ett förtjänstfullt sätt. Den är enkelt och rakt skriven, och de spekulationer man kan ha invändningar emot stimulerar ju i själva verket en diskussion kring de frågor som Noll lyfter. Och trots intentionen att vara en nybörjarsbok kan den alltså definitivt användas på avancerad nivå.

Richard Pleijel, Uppsala universitet

KEN PARRY (ED.), *The Wiley Blackwell Companion to Patristics*. Wiley Blackwell Companions to Religion Series. Chichester: Wiley, 2015. Hardcover. xvi + 530 pages. ISBN: 9781118438718. £120.00.

In the last decades, the study of Patristics has been transformed in many ways. The traditional limitation to Greek and Latin literature from the second to the eighth centuries has been expanded to include Syriac, Coptic, Armenian, Georgian, Ethiopic and Arabic writings in a wide array of genres, written by both men and women. Scholars have looked beyond the boundaries of their own dogmatic tradition to study authors classified as “heretics” as well as those venerated as saints. The importance of asceticism and monasticism for the development of the Christian movement has been recognized. In view of these transformations, Ken Parry has edited *The Wiley Blackwell Companion to Patristics* aiming to provide a series of reception-historical studies of a selection of early Christian writers illuminating how their reputations were shaped through the centuries, as well as a number of other studies relevant for patristic studies.

The bulk of the volume consists of chapters on Irenaeus of Lyons, Clement of Alexandria, Origen of Alexandria, Athanasius of Alexandria, Ephrem of Nisibis, John Chrysostom, Augustine of Hippo, Cyril of Alexandria, Shenoute of Atripe, Nestorius of Constantinople, Dionysius the Areopagite, Severus of Antioch, Gregory the Great, Maximus the Confessor, John of Damascus, Gregory of Narek, Gregory Palamas, the Cappadocian Fathers, the Desert Fathers and Mothers, and the Iconophile Fathers. These chapters typically comprise a short biography of the author, an overview of his writings, a history of his ancient, medieval and modern reception, as well as a two-page bibliography of modern editions and relevant monographs. Sometimes, a brief overview of a contested topic or a plea to distinguish between the historical author and his later followers is also included. With a focus on reception history, these chapters will allow the reader to discern different stages of interpretation, and in different geographical areas. These differentiations are particularly interesting in the case of Nestorius of Constantinople, for which distinctions can be made between the views of the historical Nestorius, the *Feindbild* created by his contemporary adversaries, the venerated image of the eastern “Nestorian” churches, and efforts by Reformation theologians to rehabilitate him. With the inclusion of some lesser-known figures, the selection of authors becomes broad and inclusive, even if the exclusions of, for instance, Justin Martyr, Jerome, and Isaac of Nineveh remain unexplained.

Among other contributions in the volume, Alexander Alexakis provides a useful overview of the ancient collections of patristic writings—catenae, florilegia, questions and answers—that constitute both an early predecessor to patristic studies and important sources to writings that may not be preserved in any other form. Angelo Di Berardino expands this history into modern times, with Johannes Gerhard’s seventeenth-century *Patrologia* up to twenty-first-century contributions. Paul Blowers reflects on the use of Scripture by patristic authors, and the role of Origen’s rule of faith in its interpretation. Stephanos Efthymiadis traces the development of hagiography as a genre, from Athanasius’s *Life of Antony* through John Chrysostom, John of Damascus and Gregory Palamas, stressing that the genre is firmly rooted in ancient biography and panegyric. Hugh Wybrew

explores written liturgies as a patristic source, accentuating the difficulties of connecting liturgical texts to specific individuals. Richard M. Price reflects on the relationship between the Fathers and the ecumenical councils, remarking that the term “father” first came to be used of the bishops attending a council—which only rarely included any of the famous early Christian authors. James R. Ginther surveys the scholastic reception of patristic authors, including various strategies of harmonizing them. Irena Backus extends this history to the Reformation, when an increasing number of patristic writings were made available as complete texts, not only in the form of short quotations. Alexander Treiger presents a commendable overview of Arabic translations of patristic authors, and the ensuing reception among Arab Christian and Muslims, noting especially how concepts such as *henosis* (union with the divine) and *theosis* (human deification) are toned down in Arabic translations. Klaas Bentein gives an impressive analysis of how the Greek language of early Christian literature developed through the social growth of the movement into higher strata of society, illuminating specific features of five sample texts. Carolinne White presents a similar study of patristic Latin. Kim Haines-Eitzen concludes the volume with an interesting reflection on the value of theory in patristics, especially with regard to Elizabeth Clark’s monograph, *History, Theory, Text*, from 2004, on historians and the linguistic turn.

Each chapter is followed by a multi-page bibliography providing a starting-point for deeper study. The bibliographies include recent scholarly works not only in English, but also in French, German and Italian, and is clearly aimed at post-graduates.

This is not a book to put in the hands of undergraduate students in their first encounter with Late Ancient Christianity, but their teachers will find it a valuable resource, both in brushing up on individual authors and in gaining new insights into reception history.

Carl Johan Berglund, Uppsala University

RALF ROTHENBUSCH, “... *abgesondert zur Tora Gottes hin*”: *Ethnisch-religiöse Identitäten im Esra/Nehemiabuch*. HBS 70. Freiburg im Breisgau: Herder, 2012. Hardcover. XII + 468 pages. ISBN: 9783451307706. €60.00.

This substantial and well-researched monograph, the author’s 2008 *Habilitationschrift* at the University of Freiburg, joins a constantly growing body of literature, which explores the formation of religious identities and community structures in Persian period Yehud. According to Rothenbusch, Ezra-Nehemiah reflects the rise of a specific Israelite identity, initiated and led by the returning exiles from Babylon and with the temple in Jerusalem as its cultic centre. This identity was less a matter of ethnicity and more about voluntary adherence to the teaching of the Torah. Given these religious aspects, ethnically non-Israelites were able to join the community.

The monograph falls into two main parts. Chapter 1 offers a thorough History of Research on general matters relating to the scholarly understanding of Ezra-Nehemiah. For example, what was the role of the Chronist in the compilation of

Ezra-Nehemiah? Was he a redactor of the material as a whole and/or was he the specific author of the Ezra account? Moreover, what is the function of the account of Ezra's public reading of the Law in its current position in Neh 8?

This introduction forms the basis for Chapter 2, which is devoted to a detailed analysis of the literary structure of Ezra-Nehemiah and its gradual formation (roughly 200 pages). Rothenbusch proceeds systematically through the material. He discusses the chronological framework spanning Ezra-Nehemiah which testifies to a book-wide redaction, the temple-building narrative in Ezra 1–6, the Ezra narrative in Ezra 7–10; Neh 8, and the Nehemiah narrative in Neh 1:1–7:7, 12:27–43; 13:4–31. He concludes with an overarching discussion of the dating and relative chronology of the independent textual units and their incorporation into the gradually growing Ezra-Nehemiah corpus. Rothenbusch argues for an early textual layer consisting of select parts of Ezra 1–6 (Ezra 2:1a, 3–62, 4:7–8, 11b–23) and the Nehemiah narrative (Neh 1–7*, 13:4–31), stemming from the fifth century BCE. In these early compositions, the concept of Torah plays no role. In contrast, the Ezra narrative (Ezra 7–10*, Neh 8), understood to be a later composition from the fourth century BCE, assigns a central role to the Torah. Notably, the claim that the Nehemiah narrative is earlier than the Ezra narrative goes hand-in-hand with Rothenbusch's suggestion that the historical figure of Nehemiah arrived in Yehud prior to Ezra. Rothenbusch further identifies examples of *Fortschreibungen*, namely, a set of additions to Ezra 10, as well as the material in Neh 1:5–11 and Neh 9–12. He proposes that the final form of Ezra-Nehemiah is a product of the late fourth century BCE.

This chapter is carefully argued and highlights internal inconsistencies in the text. At the same time, a reader eager to learn more about identity formation in Persian-period Yehud may find the extended redaction-critical discussions overly detailed.

The second half of the book, consisting of Chapter 3, explores matters of ethnicity. It builds in part of the redaction-critical model reached in the preceding chapter, in that it distinguishes chronologically between the perspective of the earlier fifth century material in the Nehemiah narrative and the later fourth century material in the Ezra narrative. Rothenbusch begins his discussion by asking how the identity of the exiles was shaped by their diaspora experience and their life as an ethnic minority in Babylon. He notes that it is common for diaspora communities to maintain that they preserve the traditions of the 'motherland' more faithfully than those living in the 'old country'. One aspect of the Jewish diaspora community in Babylon was its focus on ethnicity which led to the ban of intermarriage. Meanwhile, the community in Yehud developed their identity along other, more inclusive, lines. Rothenbusch further suggests that the diaspora community in Babylon, through Nehemiah and Ezra, gradually influenced the self-understanding of the community in Yehud. Identity formation is not a static endeavour; it is a process. What we see in Ezra-Nehemiah is thus a reformulation of the identity of the diaspora community, generated by its encounter with the community in Yehud.

The concepts of Torah and Covenant played important roles in this process. According to Rothenbusch, the Torah in its written and canonical form served as

the very foundation of the diaspora community. This understanding later came to characterize the Jewish community also in Yehud, as evidenced especially by the Ezra narrative.

In the concluding short Chapter 4, Rothenbusch discusses the internal and external factors, which contributed to the formation of an Israelite religious group identity. He highlights two key areas. The Neo-Babylonian destruction of monarchic Judah with its capital Jerusalem and its temple in 586 BCE left the survivors without a nation of which they could be citizens. This disaster, in turn, gave rise to two Jewish centres, one in Yehud and one in Mesopotamia, which created two different ways of conceptualizing Jewish identity. While the people in Yehud upheld continuity with their earlier monarchic community ideals, the people in the diaspora needed to develop a new approach, which would keep them together as an ethnic and religious minority, separate from the peoples around them. Not only that, they maintained that they preserved the 'true' Israelite identity up and against the diluted version in Yehud. In parallel, the increased influence of the Persian central power in the Levant, leading to Nehemiah's mission to Yehud, resulted in increased influence of the Babylonian diaspora community upon the ethnic and religious identity of the population of Yehud. Together, these factors shaped a community centred around the Torah and the temple in Jerusalem.

Lena-Sofia Tiemeyer, University of Aberdeen

MICHAEL L. SATLOW, *How the Bible Became Holy*. New Haven: Yale University Press, 2014. Inbunden. 386 sidor. ISBN: 9780300171914. \$35.00.

I *How the Bible Became Holy* berättar Michael Satlow, professor i judaistik vid Brown University i USA, historien om hur Bibeln blev till och hur den kom att hållas som helig av kristna och judar. Det är en populärvetenskaplig bok som spårar Bibelns tillkomsthistoria ända tillbaka till 900-talet f.v.t. och som sedan sträcker sig framåt i tiden till rabbinismens tillblivelse under andra och tredje århundradet efter Kristus. Det är en berättelse om kungar, profeter och heliga kvinnor och män, men framför allt är det en berättelse om skrifflärda (eng. "scribes"). Det skrivna ordet, som utan överdrift kan sägas vara allestädes närvarande i vårt samhälle idag, har som bekant inte alltid haft samma självklara roll – och det är mot den bakgrunden som Satlow skisserar den historiska utveckling som ledde fram till att en helig text, Bibeln, kom att betraktas som själva fundamentet för både judendom och kristendom.

Att läs- och skrivkunnsgheten var mycket begränsad i det gamla Israel visste vi som forskare förhoppningsvis redan, men för studenter och den bibelintresserade allmänheten ges garanterat här nya och utmanande perspektiv på den Bibel de trodde att de redan kände. *How the Bible Became Holy* är dock inte en bok som endast sammanfattar och återger konsensusuppfattningar, utan Satlow framträder också som en originell forskare som presenterar sin egen syn på saker och ting och som inte är rädd för att framstå som kontroversiell. Exempelvis har han en uppfattning om saddukeerna som han nog är ganska ensam om, något jag återkommer till senare. Genom boken driver han dessutom en tydlig tes som redovisas i inledningen när han skriver: "I will argue that *Jews and Christians gave to*

the texts that constitute our Bible only very limited and specific kinds of authority until well into the third century CE and beyond" (s. 3, kursivering Satlow). Denna tes, att de bibliska texterna inte från början ägde den auktoritet för människor som de senare skulle få, kommer inte att få erfarna bibelforskare att trilla av stolen, men den ger framställningen en viss udd och tillför läsningen en klart uppfriskande dimension.

Auktoritet ("authority") är alltså ett nyckelbegrepp för Satlow och han skiljer inledningsvis mellan tre olika former av auktoritet (s. 4). För det första talar han om "normativ" auktoritet. Denna form syftar på en auktoritet som dikterar vårt beteende. En juridisk, eller moraliskt bindande text av annat slag, kan utgöra exempel på en text som innehar denna typ av auktoritet. Satlow poängterar att normativ auktoritet, som ofta tillskrivs bibeltexterna i en nutida nordamerikansk kontext, inte är ett särskilt relevant begrepp för att beskriva hur antikens judiska och kristna läsare förhöll sig till desamma. Igenom boken spårar han flera försök från elitens sida (kung Josia, Esra, saddukeerna) att få folket att betrakta de heliga skrifterna på detta sätt, men resultatet blir gång på gång ett misslyckande.

Den andra formen av auktoritet, som Satlow kallar för litterär ("literary"), är knuten till hans uppfattning om Bibelns tillkomst inom ett skrivarsammanhang. Mycket av den bibliska litteraturen är ett arbete *av skrivare för skrivare*. De skriftlära, som utgjorde en mycket liten del av befolkningen, kopierade och omarbetade ständigt befintliga texter. Det är i deras verkstad, menar Satlow, som många av de viktigaste bibeltexterna har utvecklats i flera led och tagit form. De texter som utvecklats har inte nödvändigtvis varit normativt bindande för de skrivare som arbetat med dem, men de måste ha haft någon typ av "litterär auktoritet", som gjort att man ansett texterna vara värda att kopiera, vidareutveckla, och efterlikna. Det är mot en sådan här historisk bakgrund som man ska uppfatta Pentateukens framväxt och fyrkällshypotesen ("the documentary hypothesis"), menar Satlow (s. 74–75).

Den tredje och vanligaste formen av auktoritet som dessa texter hade i antiken var dock den som Satlow kallar för orakulär ("oracular"). Ett orakel är ju någon som förmedlar ett budskap från den gudomliga sfären, ofta något som har med framtiden att göra. På samma sätt fungerar en text, som innehar en orakulär auktoritet. Genom att studera texten kan ett budskap, nedlagd i den av Gud, om samtiden upptäckas. Flera målande exempel på detta förfarande tas upp i boken och många känner nog igen det både från Dödahavsrollarna och Nya testamentet. Ett särskilt intressant exempel som Satlow nämner (s. 144) återfinns dock i Första Mackabeerboken där det berättas att Judas Mackabaiois och hans bröder inför en strid samlades och "öppnade skriftrullen med lagen för att få den vägledning som hedningarna sökte hos sina avgudabilder" (3:48). Texten förväntas här tala in i en specifik situation där man söker Guds vilja för ens handlande.

Kopplat till diskussionen om vilken auktoritet som Bibelns texter hade i antiken så uppehåller sig Satlow även mycket vid frågan om de icke-nedskrivna traditionernas roll i förhållande till Skrifterna. Han lanserar tesen att det under hasmoneernas styre växte fram två skilda hållningar i detta avseende. Genom att hänvisa till Josefus presentation av de olika judiska "skolorna" i *Antiquitates* 13:297–298 så argumenterar Satlow (på s. 140–42) för att "fariseerna" var en

traditionalistisk grupp, kopplade till den judeiska aristokratin och som därför trivdes med sakernas tillstånd, och lade kraftig betoning vid de icke-nedskrivna sedvänjorna vilka ansågs vara bindande. Emot dessa stod en annan grupp, ”saddukeerna”, vilka förkastade aristokratins anspråk och menade att endast sådant som fanns nedskrivet i de heliga böckerna kom från Gud och därmed ägde normativ auktoritet. Han skriver: ”I propose that the members of this loose group, whom Josephus calls the ‘Sadducees,’ were linked (exactly how and to what degree is unclear) to those who had earlier produced the writings in 1 Enoch, the Aramaic Testament of Levi, and the Daniel oracles. These texts all elevate the authority of writing” (s. 142). Med Satlows sätt att uttrycka sig blir hädanefter ”sadduké” likställt med någon som anser att det heliga *skrivna* ordet bär en särskild auktoritet.

Vilken av dessa två grupper vann då till slut? Med de bägges upplösande i samband med Jerusalems fall år 70 och rabbinismens uppkomst skulle en kompromiss uppstå som dock pekade emot att saddukeerna vunnit i och med att Skriften blev konstituerande för en allmän judendom. Samtidigt, kan detta uppfattas som något av en pyrrhuseger, eftersom ”The text was objectified ... Phrases, words, and letters were ripped out of their context for creative interpretation” (s. 259). Genom det sätt på vilken texten skulle komma att betraktas som auktoritativ hamnade faktiskt den verkliga makten hos uttolkarna, och dessa tolkade den fritt utifrån de icke-nedskrivna traditionerna.

Satlows framställning är medryckande, den röda tråden är tydlig boken igenom, och jag uppskattar hur han blandar konventionella uppfattningar med egna, ibland utmanande, teorier; något som håller läsaren vaken och uppmärksam. Jag har tidigare använt boken i undervisningen med studenter som läst bibelvetenskap någon eller några terminer tidigare och kommer att så göra igen. Dessa studenter har uppskattat den mycket eftersom den erbjuder en lagom dos igenkännande och repetition av sådant de redan lärt sig å ena sidan, samt, å andra sidan, nya insikter om texterna och inte minst om Bibeln som helhet.

Martin Wessbrandt, Lunds universitet

BIRKE SIGGELKOW-BERNER, *Die jüdischen Feste im Bellum Judaicum des Flavius Josephus*. WUNT II 306. Tübingen: Mohr Siebeck, 2011. Inbunden. 441 sidor. ISBN: 9783161505935. €89.00.

Mycken antikforskning har under århundraden varit hjälpvetenskaper till utforskningen av Nya testamentet. Under de två senaste årtiondena har vi sett en tydlig trend där enskilda forskningsområden får en självständig ställning med en egen inomdisciplinär utveckling. Dit hör t.ex. Septuagintaforskningen och Josefusforskningen. Birke Siggelkow-Berners avhandling är ett exempel på det. Den tillhör i sak inte den nytestamentliga disciplinen även om hon haft nytestamentliga handledare (Florian Wilk och Reinhard Feldmeier) och boken är tillägnad Hartmut Stegemann och ingår i en nytestamentlig forskningsserie. Referenserna till Nya testamentet är mycket få. Hon disputerade i Göttingen 2009 och är numera präst i Evangelisch-lutherische Landeskirche Hannovers.

Titeln på avhandlingen var ”Die literarische Funktion der jüdischen Feste im *Bellum Judaicum* des Flavius Josephus” och den är mer adekvat än bokens mer öppna titel med tanke på dess innehåll. Den nuvarande titeln kan få läsarna att tro att boken ger ny historisk kunskap om de judiska festerna men så är icke fallet. Det är en litteraturvetenskaplig avhandling. Syftet är att beskriva ”festtematiken” i Josefus tidiga arbete om det judiska upproret mot Rom på 60-talet, dess egen diktion och funktion i de olika kontexterna och dess relation till verkets intention och adressater. *Bellum Judaicum* är enligt Siggelkow-Berner skriven mellan år 71 och 79 och riktar sig framför allt till icke-judiska läsare i det romerska riket. Josefus driver tesen att det endast var ett fåtal judiska ledare som startade upproret mot Rom medan förhållandet mellan det judiska folket och Rom alltid i grunden har varit positivt.

Siggelkow-Berner analyserar medvetet, noggrant och var för sig alla de avsnitt som refererar till judiska fester, inte minst genom ordet *heortē*. Nära hälften av dessa textavsnitt handlar om påsken/det osyrade brödets högtid, som ses som en enda fest. Därtill kommer en genomgång av händelser som inträffar vid Veckofesten, vid Lövhyydefesten och vid ”Träbärfesten”, en fest där alla judar ska bära ved till templet och bidra till dess offerkult. I god tysk avhandlingsstil sammanfattas varje textavsnitt och varje festavsnitt för sig och helhetsresultatet summeras på några sidor till sist.

De olika festangivelserna har framför allt en tidslig funktion. Men författaren går ett stycke vidare och söker leda i bevis att festmotivet bidrar till bestämningen av verkets intention och belyser vilka Josefus vänder sig till i sitt arbete. Josefus har ”die jeweiligen Feste bewusst literarisch funktionalisiert” och använt festtematiken ”für die Zwecke seines Werkes” (s. 392). Festerna har genom sin vallfartskaraktär bundit händelserna till det judiska folket som helhet, gett det som beskrivs en frälsningshistorisk förankring (påsken i *Bell* 4.402; 5.99) och betonat de kultiska och religiösa ordningar som finns i den fäderneärvda Lagen. Veckofestens karaktär av förbundsförnyelse antyds genom de judiska upprorsmännens sätt att avbryta den, och Lövhyydefesten framstår som ett paradigm för judisk religionspraxis. Träbärfesten, som endast här i de antika texterna kallas för en årlig fest, får en likartad betydelse genom sin knytning till templet.

Denna festtematik hos Josefus förstärker hans syfte att för läsaren betona att det inte var ett krig mellan Rom och det judiska folket utan endast med några judiska upprorsledare. Rom kom egentligen till det judiska folkets räddning. ”Rom ist damit Teil der jüdischen Heilsgeschichte mit seinem Gott” (s. 397). Judarna har även i framtiden enligt Josefus all anledning att bevara en positiv inställning till den romerska överhögheten. Resultatet kan synas magert, men det är ett välmotiverat bidrag till den nu alltmer blomstrande Josefusforskningen.

Birger Olsson, Lund

LENA-SOFIA TIEMEYER OCH HANS M. BARSTAD (RED.), *Continuity and Discontinuity: Chronological and Thematic Development in Isaiah 40–66*. FRLANT 255. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014. Inbunden. 259 sidor. ISBN: 9783525536148. €89.99.

Artiklarna i detta samlingsverk är ett resultat av en konferens på Department of Divinity and Religious Studies vid King's College, University of Aberdeen, den 7–8 oktober 2011. Redaktörerna förklarar i förordet: "The focus of the meeting was the relationship between the different texts within Isaiah 40–66", och artiklarna syftar till att "reinvestigate and challenge the traditional divisions between chapters 40–55 and 56–66 and explore new ways of reading the last 27 chapters of the book of Isaiah" (s. 7). I princip räcker det att läsa förordet för att få en god uppfattning om vilka frågor de 12 olika artiklar i boken vill besvara. Däremot finns det inte något index, som kunde vara till ytterligare hjälp för att söka i artiklarnas innehåll. Nedan följer korta sammanfattningar och reflektioner över bokens innehåll.

Lena-Sofia Tiemeyer inleder med en forskningsöversikt i två delar. Den första delen ger en bra introduktion till teorier om hur Jes 40–60 har växt fram, med ett konstaterande att det inte är färdigforskat – konsensus saknas om Jes 40–66 kompositionshistoria. Den andra delen introducerar olika nyckelteman i Jes 40–66, vilket återigen visar på behovet av fortsatt forskning. Tiemeyers artikel innehåller få direkta nyheter, men den sammanfattar bra terrängen och öppnar upp Jes 40–66 som forskningsområde för den intresserade.

Hans M. Barstad inleder med att introducera Jes 40–55 och 56–66, innan han kommer till det han vill ha sagt under rubriken "Why A New Reading is Necessary". Introduktionen verkar vara tänkt som bakgrund till problematiserande och förslag på ny läsning av Jes 56–66, med fokus på budskapet i texten. Barstad urskiljer två nyckelteman i Jes 56–66 som båda förekommer i 56:1–8 och blir då startpunkten för en läsning av 56–66: 1) sabbaten och 2) inkluderande av främlingen och eunucken. Barstads disposition av material är inte helt logisk, men artikeln är ändå ett bra exempel på sökandet efter helhet i Jesajaboken.

Ulrich Berges diskuterar var Tritojesaja börjar i Jesajaboken och argumenterar för att Tritojesaja börjar med 54:17b. Begreppet "tjänare" blir pluralis i den versen och förblir så till slutet av boken. Efter en redogörelse för konsekvenserna, särskilt med tanke på Jes 55 och 56, förklarar Berges att både den litterära kompositionen och den sociologiska bakgrunden blir tydligare och mer trolig med en delning vid 54:17b. Men argumenten för Jes 56–66 som en meningsfull enhet är också starka, tack vare kopplingarna mellan 56:1–8 och 65–66 (se Schmid och Stombergs artikel), vilket gör Berges förslag inte helt självklart.

Joseph Blenkinsopps bidrag om kontinuitet-diskontinuitet i Jes 40–66 handlar om den ursprungliga geografiska platsen för Jes 40–55. Blenkinsopp utvärderar olika argument för och emot den babyloniska tesen och drar slutsatsen att fokus bör vara på budskapet om Sions framtid, inte på var texten ursprungligen författades. Detta hindrar dock inte Blenkinsopp från att presentera ytterligare två argument för ett babyloniskt ursprung: 1) Att sionismen är ett "diasporic phenomenon" och 2) att namnet Jakob är en hänvisning till det bortförda folket i Jes 40–55. Det skall bli intressant att följa vad Blenkinsopp får för reaktioner på detta.

Elizabeth R. Hayes argumenterar för att bildspråk med växter och träd spelar en viktig retorisk roll i Jes 40–66. Hennes definitioner av ”Conceptual metaphor” och ”Conceptual blending” kan vara svåra att greppa vid första intrycket, även om de förtydligas med efterföljande exempel. Dispositionen av artikelns andra del med exempeltexter är däremot delvis förvirrande och texten en aning slarvigt redigerad. Förvånande är också att Jes 61:3 inte finns med i listan över metaforer. Hayes ser inga tydliga kontinuitetsmarkörer i exempeltexterna, men anar ändå ett intressant mönster som reflekterar allmän rörelse i texterna som helhet.

Corinna Körting undersöker hur Zion blir drottning i GT via två olika vägar. Den första (Jes 62:1–7) går genom lidande, upprättelse och upphöjelse för att bli mer än vad hon har varit, d.v.s. en drottning och arvtagerska till det davidiska riket. Den andra (Ps 45) visar på en annorlunda väg mot framtiden för Zion än den presenterad i Jes 62:1–7, för att bli just en drottning. Den senare vägen förtydligar den förra, och genom att jämföra de båda skapar Körting nya intressanta frågor och bjuder på en del spännande insikter om sionsteologi.

Øystein Lund argumenterar för att de parallella teman ”väg” och ”rätt” i Jes 40:27 fortsätter som en tematisk tråd efter Jes 55. Därmed är de sammanhängande genom hela Jes 40–66, och sammankopplar dessa kapitel till centrala diskurser i Jes 40–55. Lund spårar detta tecken på kontinuitet och hans slutsats är att ”väg” och ”rätt” används i texter från Jes 40–66 på ett sådant sätt att det skapas en serie av kopplingar där dessa teman behandlas någorlunda konsekvent. Lund diskuterar inte vem som har skrivit Jes 40–66, men han föreslår ändå att ”väg” och ”rätt” skall beaktas när det forskas om dessa texters ursprung.

Joachim Schaper undersöker hur monoteism, polemiken mot avgudar och skapandet hänger ihop i Jes 40–66. Schaper undrar vad detta förhållande kan betyda för vår förståelse av jesajabokens budskap och bakgrund. Han vill visa hur polemiken mot avgudar i Jes 40–55 anspelar på P-material i Gen 1 och därmed betonar att enbart Herren, Gud skaparen, har auktoriteten och förmågan producera avbilder på sig själv. Schaper menar emellertid att tonen mot avgudar blir mindre polemisk i Jes 56–66, vilket kan stämma tills vi kommer till kap 57, 65–66, där avguderiet är en central fråga, något Schaper inte alls går in på.

Blaženka Scheuer har författat en intressant artikel, där anklagelsen i Jes 63:17 mot Herren och den direkta uppmaningen till gudomligheten att omvända sig, står i fokus. Hennes slutsats är att författaren i Jes 63:15–19a vägrar lägga skulden på folket, utan istället förebådas frågan om teodicé, d.v.s. vem som ytterst sett är ansvarig för mänskligt lidande. Det jag saknar i Scheuers artikel är en diskussion av Jes 65:1–66:17 som ett svar på 63:7–64:11, där 63:17 ingår (se däremot fotnot 37). Hur vi tolkar relationen mellan dessa två textenheter måste rimligtvis påverka hur vi skall förstå en text som 63:17 i sitt sammanhang.

Konrad Schmid undersöker beroende av tidigare bibliska texter i Jes 65:17–25, men också litterär kontakt med Pred 1:9–11. Schmid drar slutsatsen att Guds eskatologiska verk i 65:17–25 resulterar i en ny permanent skapelse istället för ett nytt exodus; och eftersom Jes 65–66 hänvisar tillbaka till Jes 1, är Jes 65:17–25 också slutstationen för jesajatraditionens utveckling, där Toran också anspelas på som helhet. Detta är en välskrivna och värdefull artikel, men några få anmärk-

ningar kan noteras – som t.ex. en till synes motsägelse i fotnot 8 jämfört med påståendet att Jes 65:17–25 enbart var riktad till de trofasta (s. 178).

Jacob Stromberg argumenterar för att profetiorna i Jes 40–55, om återupprättelse av Israel genom Kyros den store, omtolkades i Jes 56–66 för att tillämpas på en avlägsen framtid i linje med Dan 9. Stromberg visar på ett utmärkt sätt bland annat att Jes 65 inte bara är ett tidigt litterärt steg mot judisk apokalyps, utan att dess vision kan ha direkt påverkat Daniels hermeneutik. Ett annat fall där Jes 56–66 har påverkat Daniels förståelse av Jes 40–55 är Jes 66:22–24 och Dan 12:2. Exempel som dessa visar vilket dynamiskt inflytandet Jesajaboken måste ha haft på senare texter inom den judiska traditionen.

H. G. M. Williamson skriver om ”Jakob”, ett begrepp som är ganska ojämnt utspritt över Jes 40–66. Williamson ställer frågor vad detta beror på, speciellt gällande de två förekomsterna i Jes 49:1–6, som enligt honom visar på ett viktigt skifte från Jakob till Sion när rollen som tjänare övergår från folket till en profet. Precis som Williamson säger är detta ett smalt tema, som kanske inte tillför så mycket i vissa avseenden, men mer i andra avseenden i förståelsen av kontinuitet och diskontinuitet i Jes 40–66.

Stefan Green, Åbo Akademi

W. DENNIS TUCKER JR., *Constructing and Deconstructing Power in Psalms 107–150*. Ancient Israel and Its Literature 19. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2014. Paperback. 240 pages. ISBN: 9781589839724. £28.95.

As indicated in the title, this study by W. Dennis Tucker Jr. focuses on the way in which (a selection of) psalms throughout “book” 5 of the Book of Psalms deconstructs and constructs power in response to the ideology of the Persian empire. In so doing, it relates to a growing number of studies on book 5, and provides a stimulating and fresh perspective on an issue that has so far been largely overlooked. The book is structured into seven chapters, and each chapter is helpfully provided with a final conclusion, drawing together the important observations made, and several short summaries are found along the way.

The first chapter introduces the task at hand. Beginning with a general description of research on the Persian Empire, he observes that such studies have largely ignored the Book of Psalms, but notes that Erich Zenger has made some important contributions. Although judged as promising in several ways, Tucker points to at least two areas in need of some additional consideration—Zenger’s failure to differentiate between the critique of imperial power found within Israel and that which is found beyond, and a failure to “identify the basis for an anti-imperial theology,” (p. 6) especially as related to foreign threats. Then, Tucker provides an overview of recent research on book 5, focusing especially on the works of Gerald H. Wilson, Martin Leuenberger, and Egbert Ballhorn, followed by a discussion of the possibility to understand foreign nations as the enemies in the psalms. This leads to the statement that “[t]hrough a close reading of selected psalms, this study will consider the manner in which human power is envisioned and note the way in which a certain ‘rhetoric of resistance’ emerges. This rhetoric generates an ideology that remains firmly anti-imperial in orientation. It is an

ideology that at once seeks both to deconstruct and construct power” (p. 15). Moreover, Tucker emphasizes the sociocultural context of the text, and suggests that the threat from the Persian Empire could serve as an appropriate backdrop.

The investigation proper begins by sketching out the contours of the ideology promulgated by the Persian Empire. A brief overview of Cyrus’ rise to power is provided, focusing specifically on his portrayal as a liberator bringing order to society, since these notions constitute the roots of the more fully developed ideology under Darius. As for the latter, three main aspects are presented: 1) a worldwide (divinely willed) scope; 2) joyous participation of subjects (including subjugated nations) throughout the empire and; 3) the bringing about of a cosmic order. Ultimately, “those who acknowledge the worldwide empire of the dynasty and participate joyously in it will reap the benefits of an ordered world” (p. 41). Tucker then makes plausible that this ideology was well known throughout the empire, hence providing an important background to the deconstruction and construction of power in the psalms.

Moving on, chapters three and four provide close readings of a selection of psalms from book 5. The first part focuses on Pss 107–118, and the second deals with Pss 120–145. Tucker guides the reader through the texts with a safe hand, and two sets of conclusions are drawn. First, and most importantly, he demonstrates (convincingly) the political connotations of several recurring terms, and taken together with other observations, he concludes that no psalm (!) provides a positive assessment of empire. Rather, they deconstruct the power of these empires by describing them as tormentors, captors, and obstacles that prevent Israel from flourishing and enjoying the land as her נהלה. Even more, they construct an alternative, often by means relating past experiences of the acts of YHWH to current realities. When he then relates the conclusions back to the basic tenets identified in chapter two, the full force of the argument is seen.

The second set of conclusions (or presuppositions) regards the issue of literary context. Although Tucker generally navigates skilfully between various levels of interpretation and distinguishes between readings related to various stages of transmission, he does not quite succeed in showing why the literary context (*Sitz im Buch*) provides an important context of interpretation. In fact, I would argue that such a canonical approach is somewhat superfluous to his overall argument, as I will show below.

The fifth and sixth chapter deal with images of YHWH and the identity of his people. Here, Tucker makes a plethora of interesting observations, not least relating to the reshaping of Zion theology in the post-exilic period and its relation to imperial ideologies (YHWH is portrayed as a God of heaven, yet near to the people). A highlight is also his discussion of the poor, where he reverses Rainer Albertz’ description of the relation between religious and social connotations to the language of the poor (pp. 174–75) and concludes that the psalmists self-describe as poor servants of YHWH, a God who, in turn, responds to those declared among the poor (pp. 184–85).

Ultimately, Tucker shows convincingly how the three main aspects of imperial ideology are undercut: 1) there is no worldwide Persian empire, because all belongs to YHWH (Ps 108:4–7); 2) rather than nations participating joyously under

the empire, the empire(s) participate joyously in the praise of YHWH (Ps 138); and 3) rather than bringing cosmic order, the effect of the empire is chaos. Order is only possible by means of YHWH protecting his people (Ps 124:3b–5).

So what about the notion of literary context? Consider the analysis of Pss 108–110 (pp. 68–81) as an example. They are introduced as a “short collection” (p. 69), and the close readings of each psalm accumulate a set of lexical and thematic links that seemingly confirms the importance of paying attention to literary context when analyzing the way these psalms deconstruct and construct power. A case in point would be Ps 109, a psalm that deviates from the “patterns seen earlier in Pss 107–108” (p. 72). In making a distinction between the possible interpretation of the psalm “apart from the collection” (p. 73) and its current literary setting, Tucker argues that a new perspective is provided so that it no longer portrays an unjustly accused individual, but “a powerless people surrounded, both literally, and literarily, by the *Feindvölkerwelt*” (p. 78). The case is well presented, and the readings proposed quite orderly. However, I am not quite convinced that the conclusions depend on the notion of a *Sitz im Buch*. In fact, the analysis itself dissolves the borders of the Davidic collection, as Ps 107 (a psalm outside the collection) is one of the most important intertexts used to reinterpret Ps 109 (see, e.g., the elegant comparison of the use of פ in Ps 107:42 and Ps 109:1b–2). Even more, Tucker shows interestingly the connections to Ps 106, which could indicate that the “book” division should not be considered an insurmountable obstacle in a study of this kind (see also the discussion of Ps 104 on pp. 145–46), and as the study moves on to other psalms, it seems clear that the main focus is not on book 5 *per se*, but on a selection of psalms that illustrate the way in which power is deconstructed and constructed. One might perhaps even suggest that a slight shift in focus can be seen in the book itself, since both introduction and conclusions prefer to speak about a “selection of psalms,” rather than “book 5.”

To contribute to the discussion, I might suggest that a distinction between purpose of selection and purpose of organization could have been helpful. If so, it would have become clear that what Tucker shows is not so much that *sequences* of psalms now found in the Book of Psalms have been organized or arranged to deconstruct and construct ideologies of power and empire, but that *individual psalms* dealing with such issues have been purposefully selected and included in the current collection. In fact, such a distinction could even strengthen the importance of uncovering the historical circumstances, and hence fit better with Tucker’s main conclusions.

Now, this critique of the “canonical slant” does not affect the quality of the study in any major way. Overall, Tucker provides a fresh and thought-provoking re-conceptualization of notions of power and kingship in a selection of psalms from book 5, and casts new light on the notion of YHWH as king. He provides careful readings of the texts, sensitive to nuances and reluctant to simplified harmonizations. He is well versed in the secondary literature, not least German scholarly work (he even translates all the German quotes into English), and due to the clear presentation and coherent argumentation it will certainly stimulate further studies.

David Willgren, Lund University

HELMUT UTZSCHNEIDER OCH WOLFGANG OSWALD, *Exodus 1–15*. International Exegetical Commentary on the Old Testament. Övers. P. Sumpter. Stuttgart: Kohlhammer, 2015. Inbunden. 360 sidor. ISBN: 9783170225718. €79.99.

Skrivandet av bibelkommentarer tycks fortsätta i oförminskad eller ökande omfattning. Det ligger naturligtvis något naturligt i detta. Med tanke på att den vetenskapliga bibelforskningen förändras, tar in nya perspektiv och omprövar tidigare resultat, är det inte orimligt att också kommentaren ändrar utseende och inriktning. Det är i linje med detta som den nya serien International Exegetical Commentary on the Old Testament (IECOT) ska ses.

Den första volymen av två till Exodus är den ena av två ”provkommentarer” i serien. Den är författad av två exegeter i samarbete: Helmut Utzschneider och Wolfgang Oswald. Boken ges ut i både tysk och engelsk utgåva. Avsikten med serien är att vara internationell, ekumenisk och samtida.

Det internationella märks i redaktionens sammansättning och valet av författare, även om intrycket är att tyska namn dominerar. Det ekumeniska syns dels i att författarna i serien har mycket olika religiös bakgrund, inklusive judisk, dels i att även de gammaltestamentliga apokryferna ska kommenteras. När det gäller det samtida är bilden mer splittrad. Grundtanken är att föra samman de två perspektiv som brukar inordnas under termerna ”synkrona” och ”diakrona”. Avsikten är att låta de två perspektiven vara komplementära snarare än motsatta. I förordet till serien ges en närmare definition av de två. Förenklat uttryckt förs traditionella tolkningsmetoder av texternas slutstadium till det synkrona, medan textens förhistoria och efterhistoria behandlas i det diakrona avsnittet.

Kommentaren till Exodus första femton kapitel ansluter väl till programförklaringen för serien. De två författarna ansvarar i huvudsak för var sin inriktning: Utzschneider står för det synkrona, Oswald för det diakrona. I kommentarens inledning behandlas genrefrågor, förslag till struktur för hela bibelboken och avfattningstid för de fem större samlingar som kommentarförfattarna identifierar. En stor del av inledningen speglar resonemang kring fyrkällshypotesen, och delvis är framställningen ganska snårig – och hypotetisk.

Själva kommentaren är pedagogiskt upplagd med en tydlig struktur och tydliga marginalrubriker. Efter en ofta lång överskrift följer översättning av den hebreiska texten med textkritiska och översättningskommenterande noter. Sedan kommer den synkrona analysen med kontext, struktur och andra iakttagelser utifrån den föreliggande texten. Därefter följer den diakrona analysen med en placering av perikopen i dess texthypotetiska fack. Här ingår även en hel del hänvisningar till paralleller i främreorientalistiskt material och en del tematiska utblickar samt uppgifter om textens receptionshistoria. Sist presenteras en förhållandevis kortfattad syntes.

Det är välkommet med en kommentar som försöker samla upp och sammanfatta de i dag väldigt disparata metoderna och inriktningarna inom gammaltestamentlig forskning. Det är dessutom välkommet att detta görs på ett så pedagogiskt och lättöverskådligt sätt som är fallet med IECOT. Serien är onekligen modern i god mening. Därför är det samtidigt lite besvärande att den är så förankrad i de hypotetiska resonemangen kring källskrifter; det diakrona tar enligt min uppfattning helt enkelt för stort utrymme.

När genomgången av en perikop är gjord och det är dags för en sammanfattning saknar jag en utläggning av textens budskap eller innebörd. Kanske beror det på att kommentaren försöker spänna över för mycket, och kanske har det att göra med att de teologiska aspekterna på texten inte kommit med i någon större utsträckning. Och kanske beror det även delvis på att – trots det internationella anslaget – åtminstone denna volym är alltför tyskorienterad, inte minst vad gäller urval av litteratur. Det märks även på flera andra sätt att kommentaren är en översättning från tyskan.

Allt detta sagt ska det dock tilläggas att som försök att spegla den gammaltestamentliga forskningens mångfald, är IECOT ett välkommet bidrag till den rika floran av bibelkommentarer. Och det ska bli spännande att ta del av kommande volymer i serien.

LarsOlov Eriksson, *Johannelunds teologiska högskola*

URBAN C. VON WAHLDE, *The Gospel and Letters of John*, vol. 1: *Introduction, Analysis, and Reference*. ECCo. Grand Rapids: Eerdmans, 2010. Häftad. XII + 756 sidor. ISBN: 9780802809919. \$60.00.

URBAN C. VON WAHLDE, *The Gospel and Letters of John*, vol. 2: *Commentary on the Gospel of John*. ECCo. Grand Rapids: Eerdmans, 2010. Häftad. XVII + 941 sidor. ISBN: 9780802822178. \$60.00.

URBAN C. VON WAHLDE, *The Gospel and Letters of John*, vol. 3: *Commentary on the Three Johannine Letters*. ECCo. Grand Rapids: Eerdmans, 2010. Häftad. XII + 444 sidor. ISBN: 9780802822185. \$60.00.

Sedan 1979 har Urban C. von Wahlde, professor i Nya testamentet vid Loyola University i Chicago, skrivit många artiklar om enskilda johanneiska problem och böcker om *The Earliest Version of John's Gospel* (1989) och *The Johannine Commandments: 1 John and the Struggle for the Johannine Tradition* (1990). De har ingått i ett långsiktigt och målmedvetet arbete som nu resulterat i tre böcker, sammanlagt drygt 1800 sidor, om tillkomsten och tolkningen av Johannesevangeliet och Johannesbrevet. Den första delen påminner om litterärkritikernas analyser kring år 1900, som utifrån olika slags kriterier försökte få fram enskilda skriftliga källor bakom bibeltexten, som vi nu har den. De två andra delarna är kommentarer till evangeliet resp. brevet, i ett format som påminner om *The Anchor Bible* (översättning, noter, analys och utläggning, stycke för stycke).

Von Wahlde's mycket noggranna litteräranalys leder fram till fyra huvuddokument inom den johanneiska rörelsen: tre versioner av evangeliet och ett "brev", Första Johannesbrevet. Den första editionen av evangeliet, förkortad 1E, med fokus på Jesu underverk och människors tro eller otro, kom till på 50-talet och liknar i mycket det som tidigare i Johannesforskningen kallats för semeia-källan.

Den andra versionen, förkortad 2E, ger en teologisk fördjupning, framför allt en s.k. hög kristologi och en kraftig kritik av samtida judendom i samband med att de johanneskristna måste lämna synagogan och den judiska gemenskapen. Den kom till under mitten av 60-talet.

Det tredje dokumentet, Första Johannesbrevet, skrivet under första delen av 70-talet av rörelsens ledare, kallad Presbyteren, är också ett svar på en ny situation för rörelsen, i detta fall en inomjohanneisk kris med oenighet om hur man teologiskt skulle tolka den johanneiska traditionen. Presbyteren skrev senare också två brev till, 2 Joh och 3 Joh.

Den tredje versionen av evangeliet, förkortad 3E, skrevs först under början av 90-talet. Presbyteren dog på 80-talet och förhållandet till andra kristna blev då mer och mer aktuellt. I detta läge ska en av Presbyterns lärjungar ha skrivit en tredje version för att säkra den tolkning av traditionen, som fanns hos Presbyteren, och för att närma rörelsen till den samtida kyrkan. Petrus får en roll vid sidan av den lärjunge som Jesus älskade, ett nytt namn i 3E på Presbyteren, och tydliga spår av de synoptiska evangelierna kom med i den slutliga versionen, den som sedan blev den kanoniska texten.

Dessa fyra skriftliga dokument från den johanneiska rörelsen är inte tagna ur luften utan de är framtagna genom en mycket noggrann analys utifrån bestämda kriterier och motiveringar av olika slag. För 1E finns 28 kriterier, för 2E 30 kriterier och för 3E 57 kriterier. De delas in i terminologiska kriterier (varje edition har sina termer), narrativa kriterier (olika sätt att presentera materialet) och teologiska kriterier (innehållsliga skillnader). I en första omgång jämförs särskilt 1E och 2E, senare 2E och 3E.

I 1E beskrivs t.ex. judiska ledare som fariseer, överstepräster eller rådsmedlemmar, Jesu under kallas för tecken, ordet judarna används bara om folk från Judeen. Enskilda mönster återkommer som t.ex. att tecken leder till tro på Jesus, tro på person A leder till tro på Jesus, folk tror på Jesus och fariseerna reagerar negativt på det, trycket från fariseerna blir starkare och starkare, många olika grupper kommer till tro. Judiska seder, begrepp och namn översätts, vi möter bara traditionella judiska förväntningar, Jesus är en ny Mose, en s.k. hög kristologi saknas, tron baseras endast på undren, Jesus döms till döden p.g.a. sina under.

I 2E beskrivs däremot de judiska ledarna som ”judarna”, undren som gärningar (*erga*), Jesu gärning som helhet som verk (*ergon*). Judarna är ständigt negativa till Jesus, folket fruktar judarna och diskuterar inte med dem, judarna är nästan alltid i dialog med Jesus, de har egentligen inte olika uppfattningar om Jesus. En normal judisk världsuppfattning kännetecknar 2E, men ingen slutdom utan domen äger rum nu (otro), ingen dualism men väl kontraster av typ kött – ande. Fokus är på trons innehåll och bekännelse, hög kristologi och missförståndsteknik. Det andliga betonas: födelse av Anden, evigt liv genom Anden, rening från synd genom Anden. Jesus döms till döden därför att han gjort sig till Gud, hans död beskrivs inte som försoning utan som en bortgång. En rad termer införs som sedan utvecklas i 3E (Gud som Fadern, Jesus som Sonen, Jesus som sänd av Fadern, evigt liv, härlighet, vittnesbörd).

3E är mer brokig än tidigare versioner eftersom den bevarar delar av 1E och 2E, tar upp viktiga grundläggande drag från 1 Joh, förstärker vissa uttryck i 2E och för in nya johanneiska begrepp och även en del ord och fraser från synoptikerna (57 kriterier!). Vissa nya termer dyker upp i 3E: Jesus som Herren, Jesus Kristus, göra någons gärningar = någons vilja, bröder som medkristna, barn (*tekna, teknia*) som beteckning på medlemmar i den johanneiska gemenskapen,

bud som beskrivning av Jesu uppdrag från Fadern och ”de tolv” om en grupp lärjungar. Andra utmärkande drag är kontrasten ljus – mörker, fraser som vara söner till, vara av någon, förbli i någon, stiga ner och stiga upp, upphöjas om Jesu korsfästelse, denna världens furste, älska (bara) varandra. Liksom i synoptikerna talas det om Människosonen, Guds rike, den sista dagen, den Onde, slutdomen. Kristologin har utvecklats genom ord som Herren, Människosonen, min Herre och min Gud, enfödd son, jag-är-orden, preexistenstanken. Andens knyts mera till Jesus och hans ord genom Parakleten, att bevara Jesu ord är avgörande, Jesus och hans död säkrar frälsning och evigt liv, också köttet har blivit viktigt (Joh 1:14), dop och nattvard nämns, Skriften citeras med orden ”för att Skriften ska fullbordas”, tro baseras på ett antal vittnesbörd, Presbytern beskrivs som den lärjunge som Jesus älskade. Och mycket mera.

Efter denna presentation av kriterierna följer en sammanfattande beskrivning av de tre evangelieupplagorna. 1E blir en rätt enkel berättelse om Jesu under som leder till tro eller till otro. Framställningen håller sig inom den judiska föreställningsvärlden och är i hög grad historiskt trovärdig. Jesus fullbordar folkets förväntningar om Profeten som skulle komma (en ny Mose). 2E präglas av ett massivt intresse för kristologin. En s.k. hög kristologi träder fram. Undren tolkas symboliskt och tron grundas på vittnesbörd. Anden ges dem som tror (en smörjelse), den renar från synd, den förmedlar evigt liv. En presentisk eskatologi. Inga etiska direktiv, inga riter, inget kyrkobegrepp. Att känna Gud som en följd av Andens utgjutande (Jer 31) står i centrum. 3E har som framgått ovan en betydligt mer komplicerad karaktär betingad av en mer brokig bakgrund (tidigare versioner, schism inom rörelsen, Presbyterns död, relation till andra kristna).

Sist i den 705 sidor långa kommentarintroduktionen återfinns en detaljrik översikt över den johanneiska teologins utveckling med tanke på kristologi, tro, pneumatologi, evigt liv, eskatologi, att känna Gud, soteriologi, etik, antropologi, ecklesiologi och synen på den fysiska verkligheten. Framställningen fokuserar på de fyra grunddokumenten i den johanneiska rörelsen, och bakgrunden i Gamla testamentet och samtida judendom, särskild i Dödahavsrollarna och i De tolv patriarkernas testamenten, fördjupar framställningen. Ett intressant alternativ till andra framställningar av johanneisk teologi. Evangeliet är, särskilt i sin tredje version, enligt von Wahlde, en teologisk framställning med många narrativa gap, eller aporier, för att använda en litterärkritisk term.

Att här redovisa vad denna litterärkritiska analys har för följder för utläggningen av evangeliet och de tre breven låter sig inte göras inom ramen för en recension. I mycket är det ju fråga om en form av cirkelresonemang. Den litterärkritiska analysen bygger på enskilda tolkningar av textelement som sedan återkommer i kommentardelen. Med hjälp av de fyra dokumenten kan von Wahlde ofta precisera sina tolkningar och få ytterligare argument i valet mellan olika alternativ i tolkningshistorien. Von Wahldes hela tolkningsprojekt är på många sätt beroende av amerikanen R. E. Browns arbete med de johanneiska texterna. I utläggningen av breven säger han också uttryckligen att han i första hand arbetar i dialog med Browns kommentar från 1982 och senare kommentarer (vol. 3, s. 1; se också s. 183).

Von Wahlde läser i Browns efterföljd de johanneiska breven utifrån ett inomjohanneiskt perspektiv: motståndarna i 1 Joh har vidareutvecklat traditionen i 2E, medan Presbytern driver en mer traditionell tolkning, som görs tydligare i 3E. Gnostiska påverkningar, eller än mindre inomjudiska perspektiv, har inte någon plats i von Wahldes analys. Det märks tydligast i tolkningen av vissa centrala kristologiska utsagor (1 Joh 2:22–23; 4:3–4; 5:6). De beskrivs alla som ”elliptical” (vol. 3, s. 94, 148 och 183); ”cryptical formulas”, ”a kind of shorthand” (s. 87), ”a kind of theological jargon” (s. 94), ”a slogan” (s. 142). ”Because they are so brief, their meaning is debated today” (s. 183).

I ett inomjohanneiskt utvecklingsperspektiv blir tolkningarna onekligen många. Von Wahlde visar det tydligast i utläggningen av 1 Joh 5:6 (s. 185–88). Först redovisar han olika utläggningar av Brown, Schnackenburg, Smalley, Strecker, Klauck, Grayston och de Boer och sedan till sist sin egen. Vatten är i 2E symbol för Anden, som Jesus skulle ge sina lärjungar, och givandet av Anden är den centrala soteriologiska händelsen enligt 2E. Att Jesus ”kom med vatten” är ett sätt att säga att genom Jesu död gavs Anden till lärjungarna. Det håller båda parter med om. Men Presbytern gjorde ett livsviktigt tillägg: Genom Jesu död sonades världen med Gud (1:7; 2:2; 4:10). Både Anden och försoning är resultat av Jesu död. I min egen kommentar till Johannesbrevet finner jag att ett inomjudiskt perspektiv på konflikten i 1 Joh ger betydligt enklare läsningar av de kristologiska utsagorna i brevet.

Bortsett från de slutsatser som dras om fyra grunddokument inom den johanneiska rörelsen har von Wahldes analyser flera förtjänster. Den bekräftar den sammansatta karaktär som både evangeliet och det första brevet har, särskilt med tanke på de krav på berättande enhetlighet och koherens som kan ställas på texter, även om man försöker utgå från antika förhållanden. I en mening är evangeliet en mosaik, inte minst ur innehållslig eller teologisk synpunkt. Von Wahlde har rätt när han hävdar att evangeliet i första hand är en teologisk text. Det är innehållet som ger den bästa sammanhållningen, även om där finns väldigt många teologiska element som återkommer på olika sätt och i olika sammanhang. Samtidigt som man kan hävda att evangeliet är en teologisk mosaik kan man analysera nästan vilken johanneisk text som helst och komma fram till likartade teologiska budskap. På något sätt hör de många spridda elementen ihop.

Detta är av intresse med tanke på genrebestämningen. Tyvärr tar von Wahlde inte upp genrefrågan till någon utförligare analys, möjligen med undantag för den första evangelieverionen. Det är svårt att veta vad han menar med genre när begreppet återkommer i synteserna om 2E och 3E. Jag föreslog 1974 att de judiska targumerna är den närmaste genreparallellen till evangeliet och har sedan inte hittat något bättre alternativ. Targumerna bygger på ett återkommande gudstjänstligt återberättande av heliga texter med omformuleringar och utvidgande tolkningar som betingas av t.ex. språkliga egenheter i texten eller rådande kontexter. De var från början ett muntligt material, men så småningom skrevs de ner för fortsatt bruk. Parakleten, Hjälparen i Johannesevangeliet, framställs på flera sätt som en meturgeman och evangeliet framstår som en produkt av Parakleten.

Det finns en rad premisser som inte analyseras i von Wahldes framställning, bl.a. att texterna hör till en kristen gemenskap med Presbytern/Älsklingslärjungen

som grundare och traditionsansvarare, att det material vi har bevarat är en produkt av en lång utveckling, att evangeliet i första hand är ett teologiskt dokument och att 1 Joh betingas av motsatta tolkningar av den johanneiska traditionen. Den mest grundläggande utgångspunkten för von Wahldes analys är att det rör sig om en *skriftlig* process med enskilda dokument som resultat, en föreställning som särskilt utmärker den gamla litterärkritiken. Jag har inte hittat någon diskussion hos von Wahlde om denna helt avgörande premiss.

Den exegetiska utbildning jag fick i Uppsala på 60-talet gjorde mig mycket kritisk till litterärkritiker och deras sätt att foga samman *skriftliga* dokument från *skriftliga* källor. Litterärkritikens fader Julius Wellhausen var mig vederligt den förste som beskrev Johannesevangeliets tillkomst utifrån olika skriftliga källor (1907). Det finns fortfarande skäl att betrakta den johanneiska processen som en i stort muntlig process. Mycket i von Wahldes analys kan användas i en beskrivning av en muntlig process inom den johanneiska rörelsen.

Johannesevangeliet och Johannesbrevet har enligt min mening sin utgångspunkt i en inomsynagogal gemenskap av judar som trodde att Jesus var den väntade Messias. I återkommande samlingar i synagogan eller i hem återberättades vad Jesus hade sagt och gjort. Tron på Jesus fördjupades efterhand beroende på fortsatta studier, inte minst av GT, och på nya kontexter som påverkade det muntliga återberättande av Jesu ord och gärningar. Orden om Jesus blev så småningom heliga ord dräktiga på många betydelser. Vi får sida vid sida nya formuleringar, nya kombinationer och nya tolkningar av Jesustraditionen, som i hög grad var beroende av gemenskapens växlande situationer. Mångfalden berikade deras tro och deras beaktelser. Åtminstone fem viktiga skeenden kom att påverka återberättandet av Jesustraditionen: uteslutning ur den judiska synagogala gemenskapen, utvandring till en diasporajudisk miljö, en delning av den johanneiska gemenskapen där en del medlemmar återgick till sin synagogala gemenskap, Presbyterns död, han som varit huvudansvarig för den johanneiska traditionsprocessen, och mötet med andra kristna traditioner (andra evangelier, relationen mellan Petrus och Presbytern/Ålsklingslärjungen). Liksom i samtida judendom samlades olika tolkningar av en och samma händelse eller utsaga sida vid sida i de muntliga berättelserna, något som nog uppfattades mera som en rikedom än som problem.

Behovet att bevara den johanneiska traditionen när Presbytern hade dött och att göra den tillgängligt för andra kristna ledde till att en skrivare som stod Presbytern nära redigerade det mångfaldiga materialet och skrev ner det. Vi fick ett evangelium och ett "brev", disponerade på ett likartat sätt, och i Presbyterns namn skrev denne *grammateus* också 2 Joh och 3 Joh. Både evangeliet och brevet är alltså redigeringar av muntligt material. Möjligen fanns, liksom i fråga om targumerna, en del i skriftlig form.

I ett sådant muntligt perspektiv har jag rik användning av von Wahldes analyser. Och var och en som arbetar med johanneisk teologi har glädje av hans långtgående dissekering av teologiska element i den johanneiska textväven. Fokusering på enskilda innehållsliga enheter och reflektion kring deras innebörder, beroende på olika sociala villkor och innehållsliga utvecklingar kan, enligt min mening, tydliggöra och fördjupa teologin i de johanneiska skrifterna.

BENJAMIN L. WHITE, *Remembering Paul: Ancient and Modern Contests over the Image of the Apostle*. Oxford: Oxford University Press, 2014. Inbunden. 376 sidor. ISBN: 9780199370276. \$68.00.

Borde nytestamentliga forskare sluta upp med att ställa frågor om den ”riktige” och den ”historiske” Paulus, för att i stället erkänna att den enda Paulus vi idag verkligen kan nå är den ”traderade” eller ”ihågkomna” Paulus? Om Benjamin L. White, verksam vid Clemson University i USA, fick bestämma skulle det bli det sistnämnda. I sin nyutkomna bok, *Remembering Paul: Ancient and Modern Contests over the Image of the Apostle*, en reviderad version av hans doktorsavhandling vid University of North Carolina i Chapel Hill, under Bart Ehrmans handledning, förklarar och demonstrerar White varför han med bestämdhet anser detta.

Att det florerade en mängd olika Paulusbilder under det andra århundradet och att det till och med pågick någon slags kamp om vilken grupp som hade den korrekta bilden av aposteln är välkänt och har diskuterats i otaliga studier. Markion, valentinianerna, och de så kallade ”proto-ortodoxa”, alla hade de sina bilder av Paulus, som på olika sätt användes för att legitimera de egna ståndpunkterna. I *Remembering Paul* kopplar White skapandet av Paulusbilder på 100-talet till 1800-talets vetenskapliga Pauluskonstruktioner där de fyra ”huvudbrev” – Romarbrevet, 1 och 2 Korintherbrevet, och Galaterbrevet – ansågs utgöra kärnan av äkta ”paulinism”. Liksom de antika Paulusbildkonstruktionerna hade ideologiska bakgrunder och syften, något som forskare är väl medvetna om och vana vid att analysera, så har den moderna historieskrivningen sina underliggande orsaker, vilka White är mån om att föra upp till ytan.

Det finns två tydliga antagonister i den här boken; båda är tyskar som levde under 1800-talet. Den ena, Leopold von Ranke (1795–1886), är historieteoretikern, som i positivistisk anda menade att historieskrivningens mål är att beskriva det förflutna *såsom det verkligen hände*. Det är på grund av honom och hans sätt att tänka om ”historia”, som forskare allttjämt är benägna att tala om och söka efter den ”riktige” Paulus (”the real Paul”), menar White. Den andre är en av den kritiska Paulusforskningens stora förgrundsgestalter, Ferdinand Christian Baur (1792–1860). Under inflytande av Hegels filosofiska dialektik och Schleiermachers protestantiska tolkning av den kristna tron, formade Baur en förståelse av den tidiga kristendomen där den ”frihetlige” Paulus utgjorde själva antitesen till den ”lagiske” Petrus och hans ”judekristna” anhang. 100-talets kyrka övergav sedermera Paulus frigörande och andliga budskap och tappade intresse för aposteln – ett intresse som inte på allvar togs upp igen förrän i och med Augustinus (354–430) – och istället blev det ”kätterska” grupper som förvaltade apostelns arv. Att ärkeheretiker som Markion och Valentinos knöt sina anspråk till Paulus gjorde det dessutom omöjligt för de ”katolska” kristna att använda Paulus utan att själva bli misstänkliggjorda. Detta perspektiv på den tidiga kyrkohistoriens utveckling kallar White av den anledningen för ”the Pauline Captivity narrative”.

Baurs berättelse är felaktig, menar White, eftersom den bygger på felaktiga premisser. Den hegelianska dialektiken och den positivistiska historiesynen har ju för länge sedan upphört att vara på modet och därför bör även Baur empiri i grunden ifrågasättas. Detta att Baur ifrågasatte äktheten hos samtliga Paulusbrev, utom de fyra huvudbrevet, är det tydligaste exemplet på hur ideologin har styrt

resultaten; allt som inte lät som den ”Paulus” som Baur ville ha förkastades. Det var Baur's protestantiska ”Paulus” som var fången hos kättarna, medan en ”katolicerad”, tämjd variant av densamme (och därmed inte den ”riktige”) förvaltades av 100-talets stora kyrka. White menar att vi, genom att återuppväcka frågan om brevens äkthet, får en mer komplex bild, där olika sidor av Paulus person och budskap har bevarats av olika grupper. Ingen har bevarat *den* riktige Paulus, men alla har bevarat något fragment av honom. Vi ska inte sätta oss till doms över de olika gruppernas Paulusbilder och försöka komma bakom dem, utan istället bör vi bejaka pluraliteten och nöja oss med att kartlägga mångfalden av Paulusreceptioner. White ser visserligen detta perspektiv som redan realiserat inom forskning- och han kallar det för ”the Pauline Fragmentation narrative”. Det finns dock flera sätt att gå längre och på allvar ta konsekvenserna av denna nya berättelse, förtjänstfullt presenterade i bokens sista kapitel, där det främsta är att sluta privilegiera vissa skrifter framför andra, genom att skilja mellan äkta och oäkta Paulusbrev.

White's bok engagerar och han sätter fingret på en hel del intressanta saker. Kanske är det just därför den här boken samtidigt provocerar mig så mycket. White verkar ju vara en både beläst och intelligent person, vilket får mig att på flera punkter undra om jag har missförstått honom.

För det första har vi frågan om de äkta och de oäkta breven. White uttrycker sig som om forskningen okritiskt tagit över Baur's uppfattning om vilka Paulusbrev som är de mest centrala och att det är detta som har lett till att en viss bild av aposteln blivit allmänrådande. Jag undrar: känner inte White till de ändlösa diskussioner som förts och fortfarande förs om vilka brevs som möjligen kan vara autentiska? Argumenten emot autenticitet tryter knappast. Det är ju inte heller ovanligt att hypoteser, som är ideologiskt motiverade vid sin tillkomst, ändå i stora stycken visar sig stämma även efter det att ideologin som drev fram dem har övergetts.

För det andra undrar jag varför White inte reflekterar över vilken ideologi som ligger bakom ”the Pauline Fragmentation narrative”. Menar White att forskningen, i och med att man övergett ”the Pauline Captivity narrative”, har befriat sig ifrån de begränsade perspektivens sfär och stigit upp till den metanivå som tidigare var onåbar? När Baur kritiserades uppfattade jag nämligen att själva poängen var att ”äkta” historia var omöjlig att nå, men nu omtalas fragmenteringsberättelsen som om den ändå beskriver det förflutna *såsom det verkligen hände*. Varför är det möjligt att nå den berättelsen, men inte Paulus? Det är ju lätt att se att fragmenteringsberättelsen ger uttryck för vår egen tids intellektuella trend och att den otvivelaktigt i sinom tid kommer att ersättas av ett nytt paradigm.

För det tredje undrar jag över sneglandet på *Jesus Remembered*-vågen inom den historiske Jesus-forskningen, med dess fokus på minne och tradition, som White betraktar som ett föredöme i teoretiskt och metodologiskt avseende. Det finns förstås alltid lärdomar att hämta från andra fält, och att som Paulusforskare hänga med i vad som händer inom den historiske Jesus-forskningen ligger nära till hands. Vad jag saknar är dock en reflektion över de olika förutsättningar som gäller för de båda grannfälten. Alla är ju faktiskt överens om att vi trots allt har tillgång till vissa skrifter som Paulus själv har författat; skrifter som av naturliga

skäl måste anses ha ett särskilt källvärde i förhållande till frågor om den ”historiske” Paulus. Denna ganska grundläggande skillnad emot den historiske Jesusforskningen varken nämns eller problematiseras av White.

Jag välkomnar Whites bidrag till diskussionen eftersom han lyfter en rad spännande frågor, inte minst av kunskapsteoretisk art, som jag hoppas kommer att leda till fler framåttänkande inlägg om framtidens Paulusforskning. Som framgått finns det ett flertal centrala aspekter som behöver förtydligas, men detta hindrar inte att jag ändå kan rekommendera boken.

Martin Wessbrandt, Lunds universitet